

Кубанычбек Адылов

АДЫЛ БААТЫР БАЯНЫ

Кубанычбек Адылов

**АДЫЛ БААТЫР
БАЯНЫ**

Бишкек • 2020

УДК 821.51

ББК 84 Ки 7-4

А 32

Адылов К.

А32 АДЫЛ баатыр баяны. Б.: Гүлчынар,-2020.72 б.

ISBN 978-9967-9300-0-1

Бул китепте XIX кылымдын орто ченинде жашап өткөн өз доорунун чыгаан инсаны Адыл баатыр Субан уулунун өмүр жолу, элинин эгемендиги үчүн болгон күрөшү баяндалат.

Китеп кыргыз тарыхына кызыккандарга сунушталат.

ISBN 978-9967-9300-0-1

© Адылов К., 2020.

АДЫЛ БААТЫР БАЯНЫ

Мээримдүү жана Ырайымдуу Аллахтын аты менен баштаймын. Баардык мактоолор жана даңктоолор, шаң жана шарапат кудурети күчтүү Аллах Таалага гана арналат, жана сүйүктүү пайгамбарыбыз Мухаммадга (С.А. В) салават саламдар болсун.

Урматтуу окурман, элибизде кечээки күнүң тарых, эртеңки күнүң келечек деген кеп бар. Тарыхын билбеген адам келечегине да кайдыгер карайт. Кыргыздын тунгуч тарыхчысы Осмонаалы Сыдыков (1875-1942) «Жүрөгүндө оту бар жигиттерге тарых билүү керек, жана ал тарых абдан бир эске ала турган илим» деп жазган. Бул асыл адам бүтүндөй Борбор Азияны 15 жыл кыдырып изилдеп «Мухтасар тарыхы Кыргызия» жана «Тарыхы кыргыз шадмания» аттуу баалуу китептерин 1913 жана 1914-жылдарда Уфа шаарынын «Шарк» басмаканасынан чыгарган. Элибиздин дагы бир тарыхчы этнографы Белек Солтонгелди уулу Солтоноев (1878-1938) 40 жыл изилдеп тактап жүрүп 1934-жылы жазып бүткөн «Кызыл Кыргыз тарыхы» деген эмгеги да баалуу мурас. Бул асыл адам, Ормон хан Ниязбек уулу (1792-1855) намангандык молдого жаздырган «Жооп наме» деген кол жазманы өз көзү менен окуган жана өз эмгегинде пайдаланган. Заманында көптөгөн тарыхый окуялардын тикелей катышуучусу, айтылуу чечен Калыгул Алибек уулу (1806-1899) менен жолугуп тарыхый маалыматтарды жазып алган жана китебинде пайдаланган.

Элибиздин дагы бир тарыхчысы Насирдин молдо Бөөмбай уулу (1891-1937) да кыргыз тарыхын изилдеп кол жазма санжыра жазган. Бул санжыра Улуттук Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда №808 шифр менен маданий мурас катары сакталып турат. Бул баалуу эмгекти тарыхчы энциклопедист Э. Турганбаев жана тарых илимдеринин кандидаты, доцент Т. Асанов экөө араб тамгасынан которуп китеп кылып 2011-жылы чыгарышкан. Жогоруда аттары аталган атактуу тарыхчылардын, жана аларга кошумча академик Б. Джамгерчиновдун «Киргизы в эпоху Ормон хана» аттуу эмгегин, тарых илимдеринин доктору, профессор Кушбек Усенбаевдин «Ормон хан» китебин, жазуучу Жапаркул Токтоналиевдин «Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда» жана «Исторические и архивные документы об Ормон хане» аттуу китептерин, санжырачы Төрөкан уулу Эсенгулдун «Кыргыздын кыскача санжырасы» аттуу китебин жана башка көптөгөн кыргыз тарыхына арналган китептерди окуп, изилдеп чыгып, колуңуздагы Адыл баатыр баянын жаздым. Нарын өрөөнүнөн чыккан санжырачы карыялар куланактык Таштанбек Бийназаровдун жана Тегерек Кырчындык Бокол Насыровдун жазган жана айткан санжыраларын эмгегимде пайдаландым. Адыл баатырдын өмүр баянын изилдөөдө, тактоодо жардам беришкен агалар тарыхчы энциклопедист Элебай

Турганбаевге, тарых илимдеринин кандидаттары доцент Рыскул Жолдошовго жана доцент Темир Асановго терең ыраазычылыктарымды билдирем. Талдап, тактап, кыска жана нуска жазууга аракеттендим.

Көңүл кушубуздуң тууру, ой-санааларыбыздын ордосу, арча-бешиктүү Ата Мекенибиздин сыймыктуу уулу, заманында Ала-Тоонун арыстаны атанган Адыл баатыр Субан уулу болжолу 1826-жылы көгүлтүр Ысык-Көлдүн күнгөй бетинде төрөлүп өсүп, өмүрүнүн көбүн Байсоорун, Кичи-Аксуу, Кырчын, Чоң-Аксуу, Сүттүү-Булак, Челек, Чоң-Кемин, Орто-Токой аттуу жерлерде өткөргөн.

Кыргыз кыргыз болгону эл башында, жоо бетинде келаткан атактуу баатырлардын насилинен. Байыркы бабасы курама жыйып журт кылган, кулаалы таптап куш кылган, үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган Тагай бий. Болжолу 1460-жылдарда туулуп 1540-жылдарда дүйнөдөн өткөн. 1520-жылдарда Чыңгыз хандын тукумдарынан болгон Моголстандын ханы Эреше ханга (Рашид хан) ак үйлүүгө (заложник) барган, болжолу бир жылдай. Тагай бий заманында көчмөн кыргыз мамлекетин түптөгөн, жетектеген. Эмгеги баа жеткис.

Тагай бийден Сарыбагыш бий, андан Дөөлөс баатыр. Дөөлөс баатырдын төрт аялы болгон экен. Байбичеси Меншеке туубас болгон. Бакдөөлөт деген аялы Токо, Жантай аттуу балдарды төрөгөн. Көкмончок деген аялынан Элчибек. Кыпчак арасындагы кожолордун тукумунан Асылкан деген аялы уул төрөп Дөөлөс баатырдан суранып ысмын Манаф койдурган экен. Сүйүктүү пайгамбарыбыз Мухаммад Хабиб Мустафа (С. А. В.) курайш уруусунун Абдуманаф тукумунан болгон. Сүйүктүү пайгамбарыбыздын эң атактуу сахабалары айтылуу төрт чарыяр Абу Бакр, Умар, Усман, Али азирети халифалардын урпактары кожолор Борбор Азияга Ислам динин таратып келип жашап калышкан. Асыл жана Манаф экөө тең араб ысымдары.

Дөөлөс баатыр уулу касиеттүү Манап бий өтө чынчыл, тазалыгы жана калыстыгы, эрдиги менен даңкы чыгып эл башкаруучусунун алтын үлгүсү катары кийинки муундарга даңаза болуп калган. 1621-29-жылдарда бириккен кыргыз-казак аскерин жетектеп ойрот-калмактар менен болгон чоң казатта Иле дарыясынын күн чыгыш тарабында болжолу 51-54 жаш курагында шейит болгон.

Манап бийден Сүтай, андан Сарысейит бий, андан Үчүкө баатыр, андан Маматкул бий. Маматкул бий жүз жашка жакын жашап, кыргыз санжырасында жана кытай кол жазмаларында эң узак мезгил бийлик жүргүзгөн адам.

Бир туугандар Үчүкө баатыр менен Түлкү баатырды нойгут Жаңыл Мырза түн ичинде жарга жашынып келип жаа менен атып өлтүргөндөн кийинки мезгилде, Борбор Азияны кубаттуу Жунгар хандыгынын колу басып кирген.

Кыргыз уруу башчылары, кадырлуу карыялар кеңеш курушуп Үчүкө баатыр менен Түлкү баатырлардын иниси 17-18 жашар Кудаян Сарысейит уулун тогуз акбоз бээ союп, канга боелгон кылычты колуна карматып, ак кийизге көтөрүп хан шайлашкан, жоо бетине.

Кыргыз элинин башынан бул окуялар 1680-85 жылдарда өткөн. Эрдене контаажы пайдубалын түптөй баштаган көчмөн мамлекетти уулу Сенге хан Чорос, Кошут, Койут, Өлөт, Тыргоот, Дөрбөттөрдү бириктирип Жунгар хандыгын негиздеген. 1670-жылдарда Сенге хан өлүп, тактыга бир тууганы Калдаң Бошокту отурган. Тарбагатайда хандыкка көтөрүлгөн Калдан Бошокту Жунгарияны колуна алып, Орус жана Чин империялары менен тынчтык келишимин жөнгө салып, анан тегерегиндеги майда хандыктарды чаап ала баштайт. Бул Жунгар хандыгынын кыргыз элине салган азабы катуу болгон. Жунгар хандыгынын Борбор Азияга баштаган согушунда жер жайнаган ойротко жаш хан Кудаян башында болгон кыргыздар катуу жеңилип Ферганага сүрүлгөн.

Үчүкө баатыр өлгөндө уулу Маматкул 12 жаш чамасында болуп, иниси Дөөлөткул жана тууганы Түлкү уулу Тынай үчөө согушта катуу жеңилген хан Кудаян Сарысейит уулун ээрчип Ферганага барган.

Хан Кудаян мүнөзү катуу жигит болуп кыргызды согушка күчтөп киргизген экен. Бул согушка жалпы кыргыз сарыбагыш, солто, саяк, моңолдор, азык, черик, саруу, кушчу, кытай ж.б. майда уруулар антташып туруп жан аябай кармашса да жеңилүүгө мажбур болушкан. Бул согушка Белек Жаманкул уулу баштаган бугу уруусу катышпай ойрот-калмактардын кызматына өтүп кетишкен. Белектин Тогузбай, Элчибай, Шукур, Кожош, Алдаш, Алдаяр, Токой, Токоч, Саты, Толубай деген уулдары болгон.

Сарыбагыш элдин чоңу

Солто элдин тогу

Саяк элдин шогу

Моңолдор элдин кору

Бугунун барынан жогу

-- деген эзелки элдик кеп ошол заманда чыккан экен. Кийин кыргыздар Ферганадан кайтып Ала-Тоого келгенде уруу бийлери биригип келип бугуларды Нарындын Он-Арча суусунун жээгинде чыккынчылыкка айыптап тогуз сулуу кыз, көп мал доого жыгып айып алышкан.

Байгара менен Жамбылда, май жегенде бирге элек.

Калы менен Кутуда кан ичкенде бирге элек.

Казак кайын саап, кыргыз Гиссар барганда.

Кайда кеттин, сен Белек?! дешет.

Кыздарды ар урууга бирден таратып, ошолордун ичинен бирин сарыбагыш Темир уулу Черикчи баатыр алып андан туулган Абайылда. Бирин солто Кошой бий алган. Бирин кытай Каработо бий алган. Бирин саяк Түлкү алган.

Маматкул бий улгайган кезинде эки жигит ээрчитип кайгуул чалып Нарынга келип бугу Белектин уулдарынын айылына түшөт. Түз эле төргө өтүп отурган экен. Үйдөгүлөр «Аксакал, тебетейиңизди силкип койбойсузбу?» дешет.

Эшикте сары кар жаап турган жаздын күнү экен. Маматкул бий бозодон шашпай ичип, «Тебетейди силкээр кезде силкебиз!» деп аттанып кетет.

Айрым тарыхчылар бул Маматкул бийдин өзү эмес небереси Черикчи баатыр Темир уулу айткан дешет.

Фергана, Каратегин, Гиссарга чачырап кеткен кыргыздарды Маматкул бий адегенде Арыстанбапка чогултат. Ошол жерде калың кыргыз уруулары жыйналышып Маматкул Үчүкө уулун ак кийизге көтөрүп чоң бий шайлашат. Оң менен Солдун эки тизгин бир чылбырын колуна алган Маматкул бий элин баштап ата-бабасынын жери Ала-Тоого бет алат. КетменТөбөгө жеткенде дагы бир чоң жыйын курушуп туш-тушка чалгынчыларды жөнөтүшөт.

Маматкул бий башында, солто Кошой бий, саяк Түлкү баатыр, кытай Каработо бий, кушчу Майтык бий, саруу Акбай бий кол курап келишип Нарындын Он-Арчасында бугу Белектин балдарын доого жыгып айып алышкан.

Ошондон соң «Тебетейди силкээр кезде силкебиз!» деген макал сөз калган экен.

1758-жылы Цин империясы Жунгар хандыгын талкалап жойгон.

Маматкул бий болжолу 1668-70-жылдарда туулган. Кытай хроникалары (Си-юй-туч-жи) боюнча 1758-жылы кытай элчилери келип Кетмен-Төбөдө Маматкул бий менен жолугушканда ал киши токсондо экендигин жазышкан.

Маматкул бийдин кол алдында 4000 түтүн, Туюк-Төрдөгү уулу Болот баатырдын кол алдында 2000 түтүн эли бар деп жазышкан. Маматкул бий небереси Черикчи баатыр Темир уулун баш кылып ар уруудан сегиз кишини кытайга аттандырган. Алар Цин императорунун кабыл алуусунда болуп саясий жана чек ара маселелерин чечип келишкен.

Чоң бий Маматкулдун жетекчилигинде Ферганадан баштап Жети-Суу жана Чыгыш Түркстанга чейинки аймакта конфедерациялык типтеги кыргыз урууларынын өз алдынча көчмөн мамлекети түзүлгөн.

Кыскартып айтканда өмүрүн кайырдин калмактар менен кармашып, чачылган кыргызды топтоп Ала-Тоого элди кайтарам деп аракеттенип жүрүп өткөргөн.

Агасы хан Кудаян Сарысейит уулу Сыр-Дарыяга жетип оор кырдаалда өлгөн сон, Маматкул бий эл башкарууга өтүп аракетин баштаган. Кыргыз элинин келечегине жол салган колбашчы элин Ала-Тоого кайтарып зор эмгек өтөгөн.

Чоң бий Маматкул узак өмүр сүрүп жүз жашка жакын жашап өзүнөн эрте дүйнөдөн өткөн уулдары Темир, Болот баатырлардын жанына, кыргыздардын касиеттүү жери Арыстанбапка сөөгү коюлган.

Окумуштуу тарыхчылар академик А. Н. Бернштам жана профессор Г. Супруненко да Маматкул бийдин жигердүү ишмердигин жогору баалап эмгектеринде баса белгилешкен.

* * *

Маматкул бийден Темир, Болот баатырлар. Кылычтарынан кан тамган бул эки баатыр болжолу Кетмен-Төбө өрөөнүндө төрөлүшсө керек. Тарых илимдеринин доктору, профессор Кушбек Усенбаевдин жана санжырачы, журналист Асанбек Акматалиевдин пикирлеринде эл оозунда калган бир туугандар Темир, Болот баатырлардын өмүр баяны, согуштары, советтик, большевиктик пропаганда боюнча өзгөртүлүп «Жаныш Байыш» эпосу болуп жазылып калган, себеби социалисттик коомго илгеркисин унуткан манкурттар гана керек болгон. Советтик элди түзүү пландаштырылган.

Темир, Болот баатырлардын заманында Борбор Азиядагы күчтүү мамлекет Бухара хандыгы алсырап, бытырап бөлүнө баштаган кез болгон. Фергананы жердеген кыпчак, мангыт, сарт, курама, мин, коңурат жана башка уруулардын төбөлдөрү Бухарадан бөлүнүү аракетин башташкан.

48 Миң тукумунан чыккан Шахрух (Шоорук) аталык Кокон хандыгын 1710-жылдарда түптөгөн. Абдырахман, Абдыкерим, Шады деген уулдары болгон. Шахрух аталык хандыкты түзүүдө Ала-Тоодон ооп барган кыргыз жоокерлерин өз тарабына тартып пайдаланган.

Темир, Болот баатырлар баш болгон көчмөндөр Ферганадагы бийлик талаш согуштарына тынбай катышып хандыкты түптөөгө зор салым кошушкан. Темир, Болот баатырлардын көзү өтүп Арыстанбапка сөөктөрү коюлганда калган кошок ыр:

Алтымыш ала жорго айдап Анжиян барып туу алган

Ааламда биздей бар бекен

Арыстандардан айрылып

Армандап, боздоп тул калган.

Болот баатырдан айтылуу чоң манап Эсенгул баатыр. Төрөлгөн, өлгөн жылдары болжолу 1724-1797-жылдар. Элибиздин даңазалуу баатыры Эсенгул Болот уулунун өмүр баяны негизинен такталган, изилденген, элге кеңири белгилүү. Орус, казак, кыргыз тарыхчылары жазган маалыматтар, макалалар бар. Бир нече адабий көркөм китептер жазылган. Касиеттүү Ала-Тоо биздин мекенибиз болуп калышына зор салымын кошкон адам.

Болот баатыр кырк жашка чыкканда айтылуу Санжы сынчы тандап берген Таалайке деген аялынан төрөлгөн. Болот баатыр ак боз бээ союп эл чакырып жентек той бергенде убада боюнча чакыртылган Санжы сынчы кечигип келип, баланы көрүп, «Аттиң баатыр мен келгенче элге көргөзбө, өзүң атын койбо дебедим беле, кыргыздын атагына жаралган баатырдын жолун бууп, бактысын тушадың» деп кайгырып, «Эсенгул коюптурсун, өмүрү узун болсун, арышы жеткенче элди багат, ат качырбас боз айгыр деген ушул, бул баланын ысмы Кандыбүркөр болушу керек эле» дейт.

Кыргыздар бүркүттөрдү көп түргө бөлүп, ар биринин мүнөзү, өң турпаты, кол салуу ыкмалары айырмаланат экен. Кандыбүркөр бүркүттүн кыраан түрү. Эсенгул баатырдын төрөлүшү жөнүндө эл арасында аңыз кептер, санжыра баяндар кеңири белгилүү.

Эсенгул баатыр бой тарткандан теңдеши жок эр чыгып, өмүрүндө жеке эрөөлдөрдө жана жортуулдарда жеңип жүргөн. Элүү жашка жете өзү жекеге чыгып далай найза кандаган. Зор денелүү болгондуктан элдер чоң нерсени Эсенгулга салыштырмалуу аныкташчу экен заманында. Мисалы, жайылып жүргөн жылкынын арасынан бирөө чоң болсо башкаларынан, жылкынын Эсенгулу экен деп коюшчу экен. Нар төөгө жүктү чөгөрбөй туруп жүктөгөн дешет.

48 Эсенгул баатыр Кетмен-Төбө менен Таластын ортосундагы Беш-Таш суусунун боюнда төрөлгөн экен. Чоң атасы Маматкулдун ордун басып кыргыздын чоң бийи болгон.

Калмактар менен болгон бир согушта бир тууганы Кожомшүкүр өлүп жоонун арасында калганда, Эсенгул баатыр ат которуп минип, «инимдин сөөгүн душманга таштабайм» деп качырып аралап барып жерден сөөктү эңип алып өңөрүп салгылашып кайра аскерлерине кошулган.

«Душман арасында калган инимдин сөөгүн бүркүттөй эле илип кеттиң» - деп жоокерлери баа беришип, Эсенгул баатырдын Бүркүт деген да ылакап аты болгон экен.

Ал заманда калмак деген сөз кайырдин, мусулман эмес деген түшүнүктү билдирчү экен.

Эсенгул баатырдын замандаштары, жоону бирге жоолошкан, доону бирге доолошкан кыраандар Черикчи баатыр Темир уулу, Атаке баатыр Тынай уулу, бугудан Шапак баатыр

Алдаш уулу, саяк Качыке баатыр Түлкү уулу, Садыр баатыр Арзымат уулу, солтодон Жайыл баатыр, Кебек бий, Момокан, Түлөберди, Бөрүбай, саруу Бердике баатыр Сырдыбай уулу, жетиген эр Солтоной, саруу Тума бий.

Ойрот калмактарды негизинен кытай Цин аскерлери кууп жүрүп кырып жоюшкан. Казак Абылай хан, Көкжал Барак султан жана башка казак бийлери далай жылдар согушуп жеңип, бытыратып жоготушкан. Кыргыздар Ала-Тоодо калган калмактарды айыгышкан кандуу согуштарда жеңишип өз мекенин кайтарып алышкан.

Болжолу 1771-жылы күзүндө Таластын аягы Капка деген жерде кыргыз манаптарынын курултайы болуп, оң канатты Эсенгул баатыр, сол канатты Тума бий жетектеп, жалпы бийлик Эсенгул баатырда болгон. Ошол жерден Эсенгул баатыр башында турган кыргыз эли Абылай хан (1711-1780, өз аты Абылмансур) башында турган казак эли менен чек ара келишимин түзүүгө жана жоолошпоого, сүйлөшүү процесстерин делегаттарын жөнөтүшүп башташкан.

Кыргыз-казак чек ара бөлүшүүдө солто Жамансарт уулу Түлөберди бий көп эмгек кылып, элчилик кызматын жигердүү жүргүзгөн. Ала-Тоону кайтарып алууда далай азаматтардын каны төгүлүп оор жоготуулар болгон, ошого карабай элдин келечеги үчүн аракеттенишкен.

Ашуу-ашуу бел кайда

Атадан калган жер кайда

Эңиш-эңиш бел кайда

Энчилүү конуш жер кайда

Эзелки кыргыз элинде

48 Эсенгул сындуу эр кайда? --

деген ыр саптары ошондон калса керек.

Болжолу 1748-49-жылдарда Эсенгул баатыр бугу Шапак баатыр экөө кол курап калмакка жортуул жасап катуу талкалап, көп мал жана 25 кыз туткундап келип, кыргыз манаптары мага-мага деп сурашканда, «Камчыңарды менин алдыма таштагыла, кыздарды чубатууга салып кезеги менен алдымдагы камчылардан бирден алдырам, кимдин камчысын кайсы кыз тандаса, ал камчы ээсиники болот!» деп кыздарды манаптарга таратып берип, ошондон кийин кыргызда аялы жакшы чыкса «камчысы жакшыга түшкөн экен» деген накыл кеп калыптыр.

Ошол кыздардын ичинен бирөө бугу Шапак баатыр тарапка тийип, кошокчу чыгып,

Эсенгул баатыр 73 жаш курагында көзү өткөндө:

Калмакты сүрүп Кангайга
Калың бир жылкы чубаткан
Касташа келген душманды
Катары менен сулаткан!
Жүлдөсүнө жүздү алган,
Олжосуна кызды алган.
Октон кайра тартпастан
Өбөлгү кылып узду алган.
Ойроттор менен кыйрашып
Эрдигине бизди алган! - деп кошкон экен.

Эсенгул баатыр калмактарга каршы удаасы менен бир нече жолу жортуул уюштурганын казак тарыхынын Геродоту аталган А. И. Левшин, казак-ойрот мамилелерин иликтеген В. Моисеев жана С. Мадуанов аттуу тарыхчылар жазып калтырышкан.

Тарыхчы этнограф Белек Солтоноев китебинде Эсенгул баатыр 300 жигит алып, аттанып барып калмакты Тарбагатайда элин чаап, жылкысын тийип, 370 калмакты өлтүрүп, 20-25 сулуу кыз олжо алып келгенин жазган.

1771-72-жылдардагы кыргыз-казак чегин белгилөөдө кыргыз жерлери башы Үч-Алматыдан тарта түндүгү Иле бою, аягы Чокмордун бели, күн батышы Кичи-Буурул Чоң-Буурул тоолору, Күйүктүн бели, Түлкү-Баш тоолору болуп чечилген.

Болжолу 1760-65-жылдарда Көкжал Барак кыргызды басып киргенде Эсенгул баатыр кол баштап тосуп чыгып беттешип, Кочкор-Ата деген жерде жеңип, Көкжал Баракты өлтүргөн экен. Тарыхчылар Белек Солтоноев жана Элебай Турганбаевдер бул урушту жазышкан.

Болжолу 1768-69-жылдарда казак Ытыш султан кыргыздарга удаа-удаа кол салып жылкыларын чаап кеткен. Муну кектеп аңдып жүрүп Эсенгул баатыр Үч-Алматыда колго тирүүлөй түшүрүп, ошондо Ытыш султан өз баасын өзү бычып, жылкыдан жалаң бир өң кылып минди, алдына күлүк аты менен жакшы көргөн токолун тартуу кылып бошонгон. Бул окуяны уккан казактардын тарыхын изилдеген окумуштуу, тарыхчы А. И. Левшин көчмөндөрдүн мындай салтына таң калганын жазган.

Ытыш султандын токолунун аты Баян сулуу экен, аны Шоорук Эсенгул уулу алып, андан Мурадил, Нураалы дегендер. Болжолу 1770-жылдарда казак шанышкылы Бердикожо баатыр кайра-кайра кол салып кыргыздын жылкыларын айдап кеткенде Эсенгул баатыр жана солто Жамансарт уулу Бөрүбай баатыр экөө кол курап барып Жийде-Суу деген жерде кыштын күнү айылын басып Бердикожо баатырды колго түшүрүп, айылдын сыртына алып чыгып өлтүрүшкөн. Бул окуяларды орус аскер кызматкери капитан Андреев жана тарыхчы А. И. Левшин жазып калтырышкан.

1771-72-жылдардагы кыргыз казак чек ара такташуудан кийин, кыргыздар кеңешип туруп ички жерлерден элди казактар менен чектеш аймактарга көчүрүп, элдин аздыгына жана чек ара тилкеси узундугуна байланыштуу айылдар алыс-алыс жайгашып калышкан.

Мисалы Кетмен-Төбөдөн саяк эр Садыр Таластын аягы, казактын чегине көчүп келген.

Андан бери чекте солто Жайыл баатыр жана Момокон Ашмара, Карабалта, Аксуу сууларынын аралыгына жайгашышкан.

Солто бөлөкбайдан Кебек бий Сокулук, Аламүдүн сууларынын бойлорун конуштап, Кочкор, Жумгалдан саяк Качыке баатыр көчүп келип Ысык-Ата суу жээгин бойлоп конгон.

Эсенгул баатырдын жайлоосу Үч-Алматыда болуп, кыштоосу азыркы Токмок шаарынын айланасы, илгерки аталышы Жылгынды жана Жылгынбашы.

Атаке баатырдын жайлоосу Каркыра, Иле бою болуп, кыштоосу күнгөй Ысык-Көл Күрмөнтүдө болгон.

Абылай хан 1765-79-жылдарда кыргызга бир нече жолу кол салган. Абылай хан 1780-жылы күзүндө азыркы Түркстан калаасында көзү өтүп сөөгү ошол жерге коюлган.

Болжолу 1773-75-жылдарда Эсенгул баатыр айылы менен Кашкар тарапка көчкөн. Максаты кыргыз чегин белгилөө. Санжырачылар бул көчүүнү байыркы бабалары Үчүкө, 48 Түлкүнүн кунун кууп Кашкарга барганда деп да болжолдошот.

Башы Текес аягы Отбашы, Карачий, Кеңсайды чек кылып белгилеп, ошол жерлерди жердеген кыргыздарды чогултуп жыйын курган Чоң-Дөбө азыр дагы «Эсенгулдун Чек-Дөбө» деп аталат.

Болжолу 3 жылдай Кашкар тараптагы Жаман-Суу менен Кызыл-Ой деген жерлерде жашап Кашкар тарапты Кубат бийдин балдары Абайылда, Берикке табыштап Эсенгул баатыр Текес аркылуу кайта Үч-Алматыга көчүп келген.

Эсенгул баатыр Кашкар тарапка көчкөндөн кийин Эр Садыр, Момокон, Түлөберди, Бөрүбайлардын атагы чыккан. Эр Садыр менен Момокон экөө кол курап казакты Чолок-Коргон, Сузакка жете чапкан. Бир нече жортуул уюштурушкан. Кебек бий менен Жайыл баатырлардын казак менен жоолошпайлы дегендерине курчтук кылып маани беришпеген.

Казак бийлеринин өтүнүч-суроолору боюнча Абылай хан 12000дей кол алып аттанып чыгып түндүк батышта жашаган кыргыздарды күтүүсүздөн кол салып катуу чапкан. Эр Садырды, уулу Доскулуну, Жайыл баатырды, уулдары Теке менен Үсөндү өлтүрүп согушта жеңген. Солтонун бөлөкбай уругунан Кебек бий Абылай хан менен сүйлөшүү жүргүзүп согушту токтотконго жетишкен экен.

Эсенгул баатыр Кашкар тараптан Үч-Алматы жайлоосуна көчүп келип Абылайдын согушун солто Түлөберди бий Жамансарт уулунан уккан. Эсенгул баатыр башында турган кыргыз бийлери оң канаттан Атаке баатыр, Бирназар бий, Качыке баатыр, Кебек бий, сол канаттан Тума бий, Мама бий жана башка билермандар Абылай хан менен тынчтык мамилени түзүүгө киришишкен. Элчилердин башчысы Түлөберди бий Жамансарт уулу болгон.

Санжыра боюнча Эсенгул баатыр күздүн күнү 73 жашында, азыркы Токмок шаарынын түштүк тоо жак тарабындагы кыштоосунда өз ажалынан көз жумган. Белек Солтоноев жана башка тарыхчылар да бир ооздон ушундай деп жазышат.

Алмабаш деген тулпары болгон экен. Даңазалуу чоң манап Эсенгул баатырдын алтындай болгон жасаты ошол жерге коюлуп күмбөз тургузулган. Ал күмбөздөн төмөнүрөөктө кийин Кокондуктар чеп курган, андан төмөнүрөөктө кийин орустар аскерин орноштуруп кыштак салган.

Калмакка минген бууданың
Каңтарылып тим калды!
Калдайган калың кыргызга
Калканыч болоор ким калды?!
Ойротко минген бууданың
Окуранып тим калды
Оң менен Сол кыргызга
Огожо болоор ким калды?!

48

Чоң манап Эсенгул баатырдын көзү өткөндөгү көп кошоктордун биринен, эл эсинде калган үзүндү.

Эсенгул баатырдын 7 аялынан 21 уулу болуп баарысы белгилүү, жалпысынан Эсенгул эли аталып укум-тукуму кудайга шүгүр.

* * *

Эң атактуусу айтылуу Ниязбек бий, төрөлгөн өлгөн жылдары болжолу 1744-1843-жылдар.

Керегеси темирден
Босогосу болоттон
Болуп турган Ниязбек.
Бак-дөөлөтү колуна
Конуп турган Ниязбек.
Ормон, Субан эки бек
Бердикожо, Бердибек
Ажы, Шатен алты бек
Ырыскулбек, Кожобек
Ниязбектин сегиз бек
Телегейи тегиз бек

деген ыр саптары ошол заманда айтылчу экен.

Атасы Эсенгул баатырдын ордун баскан Ниязбек бий эң кадырлуу өмүр жашап, манапчылыктын доорунун сүргөн экен. Түлкү баатыр жана Стам деген да уулдары болгон. Кыштоосу Ысык-Көлдүн күнгөй бети, жайлоосу Чоң-Кемин, Челек, Жашыл-Көл, Сүттүү-Булак болгон. Ниязбек бий Сары-Өзөн Чүйдөгү Пишпек чебинин негизделишине себепкер болгон адамдардын бири.

Бул заманда Кокон хандыгы сол канат кыргыздарды колуна алып, эми чегин оң канат кыргыздарга жылдыра баштаган эле. Тыңчылары аркылуу, жана Таласты жердеген сол канат урууларынын өкүлдөрү аркылуу Ашмара, Кара-Балта, Ак-Суу, Сокулук, Аламүдүндү жердеген солто уруусун Коконго кошулууга үгүттөй башташкан. Кокон хандыгына ыктай баштаган солто уруусунун башчылары Эшкожо бий, Канай бий сарыбагыш Ниязбек бийдин таасиринен чыга башташкан.

48 Ушундай жагдайдан улам сарыбагыш менен солто арасында уруш болгон. 1825-жылы эрте жазда Ысык-Ата суусу менен Аламүдүн суусу ортосунда Ниязбек бий башында бүтүндөй Темир-Болот, Жантай, Тынай биригип келип Эшкожо бий, Канай бийдин элин салгылашта жеңип Олуя-атаны көздөй сүрүп жөнөгөн. Бул урушта Ниязбек бий жеңген.

Кайраштырып ыгын таба албай жүргөн Кокон бийлиги көп аскер менен солто жоокерлерине кошулуп жана Таластан кушчу Бүргө баатыр жигиттери менен биригип келип, болжолу бир айдан кийин Ысык-Ата Аламүдүн ортосунда кайра беттешкен. Бул урушта солто тарап жеңип, сарыбагышты Буранадан өткөрө кууган. Ушул согуштан кийин Кокон бийлиги Аламүдүн суусунун жээгине Пишпек чебин түптөп, «Силерди кайтарып жатабыз» деп солто уруусунан салык ала баштаган.

Ниязбек бийдин Түлкү баатыр деген баласы 1875-жылы жайында түндүк кыргыздардын

ичинен биринчи болуп Меккеге ажылыкка барган экен. Санжырада Ниязбек бий жүзгө чыккан деп айтылат. Ниязбек бийдин салтанаттуу өмүрүнө арналган «Ниязбектин сан жылкы» деген күү кыргыз мамлекеттик архивинин алтын фондунда сакталып турат. Ниязбек бий кыштын кыраан чилдесинде Ысык-Көлдүн күнгөй бетинде дүйнөдөн өткөн. Чыгаан тарыхчы этнограф Белек Солтоноев «Ниязбек феодал Ысык-Көлдө өлгөндө кыштын күнү анын сөөгүн Ормон баштык сегиз уулу сегиз күнү кыдырып, кышында көбү аманат койдуруп, жазында бел ачылганда, күнгөйдөн алып келип, өлүгүн Чон-Кеминдин талаасы, Кашка-Жол Балыктынын оюна койгон.

Көрүн казганда Ак-Бекеттен өзүбектин усталарын алдырып, кеңдигин сегиз канат үйдөй кылып, таманына, тегерегине бышырган кыш каптап коюп, сөөгүн булгаарыга салып, алдына ак кийиз төшөп койгон. Эл жайлоого чыкпастан мурун коргон сала баштап, коргонун төрт бурчтуу кылып, бышырган кыштан салдырган. Салдырган коргондун кеңдиги жарым гектар жер болуп, бийиктиги эки жарым кез, эни бир кез болуп, бышырган кыштан салынган. Хан Ормондун атасы Ниязбектин коргону салынып, коргон салган үчүн ат чабат экен деп казак, кыргыздын бүткүл бай-манап феодалдары бир нече күнү коноктоп жаткан», -деп жазган өз китебинде.

Ниязбек бийдин ашы 1843-жылы күзүндө Чон-Кемин өрөөнүндө берилген. Ашта кокондук 40 кыпчак жалаң тамак жасап, эт туурап кызмат кылышкан экен.

Орус офицери М. Венюков «Очерки Заилийского края и причуйской страны» стр. 115. «В долине Большого Кемина есть например каменное укрепление, около могилы одного знатного старика, Ниязбеков курган. Отряду 1860 года надобно было просить особого позволения ночевать в этом кургане и при том с условием ничего в нем не трогать, ничего не ломать» деп жазган.

48 Ниязбек бий атабыздын сөөгү коюлган жерди өз көзүм менен барып көргөм. Кемин районунун Новороссийск айылынын түндүк чыгыш тарабында, Балык-Сай деген кыштоодон түштүктө, кең талаада. 1960-жылдарда советтик идеология боюнча жана айдоо аянттарын кеңейтүү максатында түн ичинде тракторлор менен сүздүрүлүп тегиздетилген экен. Жергиликтүү карыялар бизге көргөзүп, айтып беришти.

* * *

Ниязбек бийдин айтылуу сегиз бегинин үчүнчүсү Субан бий. Насирдин молдо Бөөмбай уулу (1891-1937) жазган кол жазма санжырасында мындай жазган: «Субан балдары Субан уулу атанып, Мусаке, Матай, Адыл деген уулдары болуп, өз заманынын шартына карата баарысы тең баатыр болушкан. Бирок баатырлыктарынан пайда тапкан эмес. Матай, Адыл экөө адам колунан өлгөн, жана Субандын бир катынынан Ыйбак, Жайнак деген уулдары

болуп, Жайнагы эр болгон. Жайнак жекеге чыгып, каба Карачолок баатырды сайып түшүргөн, тынымсейит менен Үмөтаалынын урушунда. Адыл Ормондун кысасы үчүн бугу уруусунун манабы болгон Мырзаны өлтүрүп, башын кесип, канжыгасына байланып келиптир». 51-бет.

Санжырачылар конкурсунун жеңүүчүсү, белгилүү санжырачы Төрөкан уулу Эсенгул «Кыргыздын кыскача санжырасы» 1-том. Бишкек. «Учкун» 1995-ж. деген китебинде: «Субан уулдары бир аялынан Мусаке, Матай, Чынгыш, Адыл баатыр. Дагы бир аялынан Майлыбай, Ыйбак, Жайнак»-деп жазган. Субан бий атабыз Ысык-Көлдүн күнгөй бетинде жашап өтүп, иниси Ормон хандын өлүмүнөн мурда өз ажалынан дүйнөдөн кайткан экен.

Эми Адыл баатырга келсек, өзү эгиздин түгөйү болуп, түгөйү тестиер кезинде чарчап калган экен. Адыл заманынын даңктуу баатыры, ата мекенинин чыныгы атуулу болуп, бүтүндөй өмүрүн элинин эркиндигине арнап казак, кокон, орус баскынчылары менен жоолашып жүрүп шейит кеткен.

15 жаш курагында биринчи жолу жекеге чыгып эл оозуна алынган, илгери манаптар балдарын кичинесинен эле жоо бетин көргөзүп тарбиялашчу экен. Боз улан кезинде чоң атасы Ниязбек бийдин кыштоосу Орто-Токойдо жолборс чаап, эрдиги элге аттын кашкасындай даана билинген.

Бул окуяларды бала кезимден эле көп уккам, жана 1980-жылдары биздин үйдө конокто отурушкан карыялар Сапый Айдарбек уулу жана Убалий Тынаалы уулу экөө да айтып беришкен.

Илгери кийин тарыхта учурабаган окуя, Адыл баатыр Аксурду минип беш-алты киши менен кыштын чилдесинде Ысык-Көлдүн Байсоорун аймагында жол жүрүп келатканда болгон экен. Жайылып жүргөн төөлөрдүн арасынан кирген буура качырып, ошондо баатыр келаткан буурага Аксурду туура тартып күтүп туруп, оозун аңырдай ачып шилекей чачыратып кирип келгенде бууранын жаагын сындыра койгон экен. Апам Жамал Үсөн кызынын айтуусунда ташты чеңгелдеп туруп урган бир нече жолу, Куланактык санжырачы, Эсенгул баатырдын Керим деген уулунун тукумунан Бердибек Шаршенбаевдин айтуусунда үзөңгү менен урган.

«Кыргыз да малдан качабы?» дептир Адыл баатыр жолдошторуна ошондо.

Элибизге кеңири белгилүү санжырачы Жапар Кенчиев «Адыл баатыр жекеге көп чыккан экен» деп жазган.

Бир туугандары жөнүндө айтсак улуу агасы Мусакенин уулу Байгазы Орус падышачылыгы заманында Субан элин жетектеген жана намангандык молдого «Шажарайи насаб наме-йи илатиа» (элеттиктердин санжырасы) деген кол жазма жаздырган. Бул кол

жазманы окумуштуу А. Мокеев 1979-жылы Нарын өрөөнүнө болгон экспедиция убагында таап, Кыргыз илимдер Академиясынын тарых жана маданий мурас институтунда сакталып турат.

Байгазы уулу Эсенгул болуш Нарын дарыясына көпүрө салдырган жана Тегерек-Кырчында мечит, медресе курган.

Адыл баатырдын агасы Матай Б. Солтоноевдин жазышынча болжолу 1840-42-жылдарда 18-20 дагы жигит кезинде бир топ адамдарды баштап жылкы чапканы батышты көздөй Кордай тушта баратканда ошол жерде жашаган сарыбагыштын тынай элинин адамдары байкап калышып, казакка киши чаптырып кабарлап коюшкан экен. Казактар камынып күтүп турушуп тосуп чыгып катуу уруш болуп, кишинин аздыгына байланыштуу Субан уулдары жеңилип качышкан, жана жолдо кайтып келатып ушулар эле кабарлашкан окшойт деп шектенип тынайлардын жылкысын Ысык-Көлдү көздөй кууп жөнөшкөн. Арттарынан куугун чыгып Боомдун ичи Өргө-Ташта жетип жылкысын ажыратышкан жана беттеште Матайды өлтүрүп кетишкен экен.

Ниязбектин сегиз бек жооп кылып тынайларды жазалайлы дешкенде Ормон «күнөө биздин балдарда» деп, Калыгул олуяны да ортого салып чырды баскан экен.

Матайга ким найза сайганын так билбей калышып, болжолдоп тынайлардын арасында жашаган жантай Карачолок баатырдан шектенишип аны Чоң-Кеминден кармап Субан уулу Мусаке башында чөгөлөтүп туруп желкесинен муздап кетишкен экен. Таң калычтуусу желкесинен муузалган Карачолок баатырды өлдү деп таштап кетишкен жеринен туугандары таап алып аюунун майынан сүйкөп жүрүп айыктырышкан, жана жоокерчиликтен калса да эл арасында жашаган экен.

Адыл баатырдын иниси Жайнак жөнүндө:

48

Субандын уулу эр Жайнак ң

Минген аты Кержайдак

Жекеге чыкты бел байлап, -

деген ыр сабын Нарындын 8-март айылында санжырачы Абын уулу Болотбектен жана Эсен Кадыевден уктум.

Үмөтаалы Ормон уулу баштап келип Нарындагы тынымсейиттер менен болгон согушта эр Жайнак жекеге чыгып тынымсейиттин аян бутагынан бир баатырды өлтүрө сайган экен, бул окуяны Насирдин молдо Бөөмбай уулу да жазган.

* * *

Адыл баатыр жөнүндө жазганда Ормон ханды жазбасак болбойт. Ормон хан Ниязбек

уулу (1792-1855) бүтүндөй Ысык-Көл, Чүй, Нарын, Кетмен-Төбө өрөөндөрүндөгү кыргыз урууларынын ханы болгон. Сол канат кыргыздар ал мезгилде Кокон хандыгынын кол астында болгон. 1842-жылы Орто-Токойдо уруу бийлери курултайга чогулуп, акылдашып, кеңешип турушуп ак кийизге көтөрүп хан шайлашкан.

«Бийлигинден баш бурсак ушул чырпыктай кыйылалы!» деп ант беришип, кара койдун канына колдорун малдырып, «эл бузар чыккынчыларды жана ууру-кескилерди жазала!» деп укук беришкен. Анжиян кыргыздарына бийлиги өтпөсө да даңк-даңазасы менен караан болгон. Көчмөн кыргыз хандыгын баардык атрибуттары, жол-жобосу, мыйзамдары менен уюштурган. Орусиядан да, Кокондон да эч бир жалтанбай, чечкиндүү саясат жүргүзгөн.

1847-жылдын жазында (апрель) хан Кенесары султандын кыргыздарды Чүй менен Ысык-Көлдөн кырып жоюп кууп чыгуу максатындагы чоң согушта анын 20000 аскерин жети миңдей кол менен ашынган айла-амал жана карандай эрдик менен жеңип, элди жерди баскынчылардан сактап калган даңазалуу эл атасы хан Ормон элинин алдында эмгеги зор. Бул согушка бир жакадан баш, бир женден кол чыгарып бүтүндөй сарыбагыш, солто, саяк, черик, моңолдор, азык ж.б. майда уруулардын азаматтары текши катышкан. Бир гана бугу уруусу келген эмес.

«Орустун алы жетпеген Кенесарыга, Ормондун алы келбейт го, күтө туралы эмне окуя менен бүтөөрүн» деп Боромбай бий айткан экен.

Бул согушта кыргыздар үчкө бөлүнүп, оң канатта сарыбагыштын тынай менен жантай уруктары жана солтонун бөлөкбай уругу, башчысы Жантай бий Карабек уулу болгон. Сол канатта бүтүндөй калган солто жана сарыбагыштын черикчи-абайылда уругу болуп башчысы Жангарач бий Эшкожо уулу болгон. Туу түбү ортодо бүтүндөй сарыбагыш Эсенгул тукуму, саяктар, чериктер, азыктар, моңолдорлор жана башка майда уруулар болгон.

48

Кыргыздардын жеңиши менен аяктаган бул согушта далай азаматтардын өмүрү кыйылып оор жоготуулар болгон. Ормон хан 55 жашта, Кенесары хан 45 жашта, Ноорубай төрө 24 жашта болгон. Бул согуш жөнүндө тарыхый архивдик документтер, жана орус аскер офицерлеринин рапорттору, каттары сакталып турат.

Бул согушту атайын изилдеген ири адис, көрүнүктүү тарыхчы Е. Бекмаханов: «В Киргизии Кенесары применил типично феодальные методы борьбы. Его репрессии обрушились не только на манапов, сколько на кыргызский народ. Им сжигались целые аулы, оң не щадил ни женщин, ни детей» деп жазган.

Бекмаханов Е. «Казахстан в 20-40годы 19-века» Алматы, 1992, стр.333-334.

Кыскартып айтканда бул согуштун натыйжасында хан Кенесары өзү, Ноорубай төрө,

несарыга жетет.

Кудайменде төрө, Эржан төрө жана башка бир топ султандар колго түшүп өлтүрүлүшкөн. Хан Кенесары 1846-жылы солто Жамангара баатырды өлтүрткөн жана көп жылкы талап тоноп кеткен.

1847-жылы апрель айында, элчиликке барып кармалып турган солто Тынаалы бийге хан Кенесары «Тынаалы кыргыздарга карай жолду башта, көргөз!» дегенде, Кенесары султандын 20 000 аскерин сарыбагыштардын конуштарына баштап жол көргөзүп жөнөгөн.

Азыркы Бишкек шаарынын күн чыгышы Ново-Покровка айылынын түндүк жагы Мазарлуу-Карасуу деген жерде сарыбагыштын тынай уругу Калпак баатыр, инилери Мамбет, Түлөкабыл жана жакын туугандары Субанбек, Ормонбектер согушту кабыл алып, кызыл-кыргын согушта жан аябай беттешкен.

Ноорузбай төрө ырайымсыздык менен өлтүргөн Калпак баатыр менен Субанбектин өлүктөрүн көрүп иниси Ормонбек түнү менен согушуп канга боелгон бойдон, денесинде соо жери жок, Найзакызыл деген күлүктү минип, Таштанбектин болот кылычын колуна алып, убактысынча чегинген жоонун аркасынан түшүп жолуккандарды кылычтап жүрүп отуруп хан Кенесарыга жетет.

Хан Кенеге жеткен жер

Ыргайтынын колоту

Ормонбектин колунда

Таштанбектин болоту.

Ылдыйдан өйдө качырып келатып «Кара болсоң кач, хан болсоң токто!» деп кыйкырып, жеткенде кылычын шилтейт, кылычы хандын тердигин таарып кетет. Кайрылып токтой калган Кенесары султан кылычы менен Ормонбекти мандайга уруп, Ормонбек оор жарадар болуп, атты кайра буруп, хандын жан сакчылары артынан түшүп, акыры жетип өлтүрүшкөн экен. Ормонбектин Найзакызыл күлүгү жоого карматпай качып кетиптир.

48

Түлөкабылдын кулагы шылай чабылып, өзү жарадар болгон, көп эрдик көргөзгөн жана бир тууганы Мамбет экөө жигиттерди баштап чабуул койгон жоону убактылуу сүрүп чыккан.

Мамбет үч жеринен жарадар болгонуна карабай түнү бою тынбай согушуп баатырларча уруш үстүндө өлгөн.

Айтылуу баатыр Төрөгелди Абайылда уулу (1802-1871) Ноорузбай төрөнүн 1846-жылкы кол салуусунда көп эрдиктерди көргөзгөн, бирок 1847-жылы апрель айында болгон чоң согушка катышкан эмес, себеби жылкы чабам деп казакка барып, кызай казактарында туткунда болгон.

Бул согуш элге кеңири белгилүү. Хан Кенесары Ормон ханга жолуктургула деп суранганда, «Сени өлтүрүүгө чечим чыкты» дешкен кайтарып турган жоокерлер. «Анда мен эки рекет намаз окуюн, бүтөөрүм менен кыйнабай кылыч менен бир уруп өлтүргүлө» деген экен.

Ноорузбай төрөнү, «Жаш экенсиң арманда кеттиң го?» дешкенде, «Үч арманым калды, биринчиси үйлөнгөнгө үлгүрбөдүм, жалаң согушта жүрүп, артымда тукум калган жок. Экинчиси атам өлгөндө энемди байга бербедим, болбосо дагы бир Ноорузбай төрөлөт беле, үчүнчүсү Англиядан Иран аркылуу алтынга айырбашталып алынган куралдар колго тийбей, Каспийден орустар тоноп кетти кемени, болбосо алты сан казакты баштап Эдил Жайык, Сары-Аркада орус менен беттешпедим. Эми мени кыйнабай, Жамангараны жайлаган, Калпактын канын төккөн, Субанбекти сулаткан кол ушу, бир уруп тез өлтүргүлө!» деген экен.

Хан Кенесары Касым хан уулу, төрөлгөндө кенедей кичине сары бала болуп төрөлгөн экен, кыргызга колго түшкөн кезде орто бойлуу, кең далы, көп сүйлөбөгөн, текебер мүнөздүү адам болгон.

Казактын биринчи баатыры эсептелген Ноорузбай төрө Касым хандын бир аялынан жалгыз, узун бойлуу, кагелес, кол, буттары узун, ак жуумал жүздүү жигит болгон.

Кыскартып айтканда бул согуш эзелки кыргыз элибиздин тарыхындагы бир орчундуу окуя, элибиздин эгемендик үчүн болгон айыгышкан күрөшү. Эркиндиктин, эгемендиктин гүлдөрү баатырлардын каны менен сугарылып турат деген сөз бар.

Көчмөндөрдүн салты боюнча бул согушта эрөөлгө чыгуулар да болгон экен бир нече жолу. Ноорузбай төрө күнүгө бир же эки жолудан жекеге чыгып турганы айтылат санжырада.

48 Адыл баатыр 21 жаштагы кези болуп эрөөлгө бир нече жолу чыгып баарын жеңген экен. эң белгилүүсү Чынгыз хандын түз тукуму, Абылай хандын небереси, Кенесары хандын бир тууган иниси, аскер ишинин эбегейсиз чебери Ноорузбай төрө менен жекеге чыгып сайышып, аттан түшүрөөрдө колунан жаракат алган Ноорузбай төрө, такоолчулаарынын артына өтө качып, аскерлери жапырт ат коюп, кыргыздар да чабуулга өтүп, аламан согушка айланып кеткен экен. Кээ бир санжырачылар Адыл ошондо болгону 18 жашта гана болгон дешет. Мен да бала кезимден ушундай деп угуп жүргөм. Бирок айтылуу акын Молдо Кылыч Адыл баатыр 21 жашта, Ноорузбай төрө 24 жашта болушкан деп жазган.

Хан Кенесарынын тарыхын изилдеген И. А. Середа минтип жазган: «Хан Кенесары двинулся на обитающих в горах Ала-Тоо дикокаменных кыргыз с целью подчинить их своей власти. Он направил всю свою энергию на то, чтобы уничтожить самостоятельность

племени дикокаменных кыргызов. Верный своему обещанию Кенесары с редкой жестокостью принялся за истребление дикокаменных кыргызов».

Эч бир жат элден жалтанбай, караңгыда жол тапкан, капилетте сөз тапкан эл атасы Ормон хан ашынган айла-амал, көрөгөчтүк, кыраакылык менен элди уюштуруп жеңишке жетишкен.

Ормон хан 1847-жылдын 22-августунда коңшу казак эли менен болгон мамилебизди казактар силердин букараларынар болгондуктары үчүн силер аркылуу чечишебиз деп Орусия империясы менен эл аралык тынчтык келишимин түзгөн, Копал чебинде (Талды-Коргон). Бул тынчтык келишими орус, казак, кыргыз тилдеринде түзүлгөн. Тарых илимдеринин доктору Д. Сапаралиев Казак Борбордук мамлекеттик Архивинен бул тынчтык келишиминин көчүрмөсүн тапкан. Тынчтык келишимине кыргыз тараптан: делегация жетекчиси Үмөтаалы Ормон уулу, Жантай Атаке уулу (чынында небереси), Жангарач Эшкочо уулу, Токтор Карачүңүр уулу, ушул адамдар мөөрлөрүн басышкан. Казак тараптан: Али Адилов, Акиш Аблаев, Рустам Абулфаисов, Суюк Аблаев, Булан Шанкеев, Туганбай Кангелдин, Ачеке Даирбеков, Супатай Алибеков, Дыйканбай Кобзалов, Сары Алтаевдер колдорун коюп, мөөрлөрүн басышкан.

Бул согушта жекеге чыгып эрдик көргөзгөн баатырлар, сарыбагыштын тынай уругунан Стамбектин уулу Калпак баатырдын иниси Түлөкабыл эки жолу жекеге чыгып жеңген. Сарыбагыштын жантай уругунан Абыла тукуму Кодокалча беттешкен баатырды сайып түшүрүп, атын олжолоп жетелей келген. Сарыбагыштын Эсенгул тукумунан Ажы уулу Абыкан баатыр казактын Кенжебай деген баатыры менен эрөөлгө чыккан экен. Адыл баатыр күнүгө бирден жолу эрөөлгө чыгып үч жолу жеңген, төртүнчүсү атагы таш жарган, даңкы алыска кеткен Ноорузбай төрө менен беттешип колунан жарадар кылган жана Ноорузбай такоолчуларынын артына өтө качкан экен.

48

Ормон хан казак аскерлери ичип жаткан суунун нугун бурдуруп башка жакка жыктырган, бул жортуулчулардын абалын начарлаткан. Жашыруун тынчыларды жиберип улуу жүз казагынын султандары Супатай Алибеков менен Рустам Абулфаисовду «Мен таң сүргөндө чабуул коём, силер да аскерлеринерге меникине окшотуп баарына ак көйнөк кийгизип, чыгып кеткиле, силерге душмандыгыбыз жок, Кенесарыны мага таштагыла» деп алдын ала сүйлөшүп алып, анан чечүүчү чабуулду баштап, качкандан калган Кенесары хандын колун күн батышты көздөй сүрүп жөнөгөн.

Казактын белгилүү тарыхчысы, профессор Е. Б. Бекмаханов «Восстание хана Кенесары» Алматы. 1992. с 37-38. мындай деп жазат: «Понимая безысходность положения Кенесары созвал военный совет, чтобы решить как выйти из положения. Кенесары и Ноорузбай во

главе своих отрядов, решили все же с боем выйти из окружения».

Ормон хан ар түрдүү стратегиялык, тактикалык айла-амалдарды колдонуп, коркутуп-үркүтүп отуруп анан чечүүчү чабуулду баштаган. Кенесары хандан элдешүү тууралуу сүйлөшүүгө келген элчилерин кабыл албаган. Ормон хандын жоокерлери Кенесары хандын төлөнгүттөрүн сүрүп отуруп Мыкандын кара суусундагы сазга киргизишет.

Сарыбагыштын тынай уругунун жигиттери Кенесары хан менен Ноорузбай төрөнү колго түшүрүшкөн. Кенесары хандын кесилген башын чаначка салып сарыбагыш тынайдан айтылуу чечен Калыгул Алибек уулу Омск калаасына, Батыш Сибирь генерал губернатору князь Горчаковго алып барып тапшырган. Улуу жүз казагынын султандары Рустам Абулфайсов жана Супатай Алибековдордун кишилери Калыгул чеченди коштоп барышкан. Кыскасы Кенесары хандын кыргызга болгон жортуулу ушундайча аяктаган.

Ормон хан 1842-жылы хан көтөрүлгөндөн кийин Кокон хандыгы менен да теңата мамиле түзүп саясат жүргүзгөн. Барскоондогу жана Курткадагы Кокон чептерин талкалатып күчүн көргөзгөн. 1844-жылы Пишпек чебин камап үстөмдүгүн жүргүзгөн жана 1847-жылдын күзүндө Ашмара суусунун боюнда Кокон аскери менен беттешип жеңген. Кыргыз жерлери аркылуу өткөн соода кербендерден туяк пул алган жана ЫсыкКөлдүн башы Санташта коргон салдырып соода жолдорун көзөмөлдөгөн.

Уулу Үмөтаалы (1810-1880) Ат-Башыда чек ара бажыны көзөмөлдөгөн. 1851-жылы кышында Челек жайлоосундагы бир белди күрөктөп ачтырып Иле бою, Кеген өрөөнүнө көчүп барган, жана бул дыйканчылыкка ыңгайлуу өрөөндү биротоло ээлеп калууга аракеттенген.

48 Ормон хандын бул планын түшүнгөн Орусия падышачылыгы Ормон ханды Кегенден көчүп кетүүгө аргасыз кылган. Ал жерлерде бир жылдай жашап анан Орусия генералдарынын кийлигишүүсү менен шашпастан Түргөн, Талгарды баса, Кашкалең аша, Көк-Ойрокко конгон.

Тагай бийден берки тарыхыбызда кыргыз улутубуздун калыптанышына, өнүп-өсүүсүнө, келечегине зор эмгек кылган беш адам бар. Булар Тагай бий, Манап бий, Маматкул бий, Эсенгул баатыр, Ормон хан.

Манаптар династиясы (чынжырлуу манаптар) 300 жылдан ашуун кыргыз элин жетектеген. Ормон хандын заманында оң канат кыргызда Ормонго каш кайтарып, каяша айтаар адам болбогон. Ормон хан элди даңк-даңазасы, кадыр-баркы, окуусу жана опузасы менен башкарып, бир дагы кыргызды жазалап өлтүрткөн эмес экен. Жахилия доорунан калган төө чечмей деген оюнга тыйуу салган. Элдерди дыйканчылыкка үндөп, жакын тууганы Куттуксейит уулу Шаменди Анжиянга жөнөтүп дыйканчылыкты жана Кокондун

эл башкаруу мыйзамдарын үйрөнүп келүүгө жөнөткөн. Чоң Кеминдин башында алыш чаптырып эгин айдаткан, жана Ормондун дөбөсү деген жер бар. Ысык-Көлдүн Кичи Ак-Суу капчыгайындагы Кырчын жайлоосунда Ормондун конушу деген жер жана Ормондун ташы деген таш бар. Улуу уулу Үмөтаалы да азыркы Ат-Башы айылынын чыгышында эгин айдаткан экен.

Бүткүл өмүрүн кыргыз элинин эркиндигине, эгемен мамлекеттүүлүгүнө арнаган хан Ормонду кимдер, кандай максатта өлтүрткөнү тарыхты калыстык менен изилдегендерге даана эле билинип турат. Бүтүндөй Сибирь менен Кавказды басып алгандай эле Борбор Азияны колонизациялоону көздөгөн Орусия империясы 1830-жылдарда эле кыргыздар арасына чалгынчы диверсанттарын жиберип, булар Файзулла Ногаев, Галим Тагиров бугу уруусунун манаптарына Орусия империясын пропагандалап, элди бөлүп-жаруу, кайраштыруу менен алектенишкен. Сибирь, Кавказ, Казак элдерин толугу менен караткандан кийин, колонизациялоодо зор тажрыйба топтогон Орус генералдары кыргыз элин басып алууну план менен башташкан. Ормон хан Орусия менен Кокондун жайган тузактарынан билгичтик, айлакерлик менен өтүп турган бир нече жылдар. Орусиянын оторчул саясатын түшүнгөн Ормон хан «жатып өлгөнчө, атып өл»; «тизелеп жашаганча тике туруп өл» деген принципте, колунан келишинче Орусияга да, Кытайга да, Коконго да каршы турган.

«Кыргыздардын мамлекети болгон эмес, көрүнгөндүн көзүн караган жапайы көчмөндөр мал баккандан башканы билишкен эмес» деп карапайым элди алдаган империалисттик пропаганда, агитация, адегенде кыргыз ханын, баатырларын жок кылуудан баштаган. Менин оюмча Ормон хандын өлтүрүлүшүнүн заказчиги Батыш Сибирь генерал-губернатору Гасфорд, өлтүрүү планын иштеп чыккан улуу жүз казагынын султаны Тезек төрө Нуралиев жана бугу арасындагы Тилекмат Жылкыайдар уулу, аткаруучулар Мырза Ныша уулу, Балбай Эшкочо уулу, Алыбек Кетирекей уулу болушкан.

1847-жылдын апрель айындагы «Кенесары султандын баскынчылык согушунда чабарман жибергениме карабай, бүткүл эл биригип согушкан жерге эмне үчүн жоокерлерин менен келген жоксун?» деп эки жүздүүлүккө жана мытайымдыкка айыптап Ормон хан бугу уруусунун баш манабы Боронбай бий Меңмурат уулун кысымга алган. Ансыз да Орусия тыңчыларынын таасиринде жүргөн Боронбай бий кудасы хан Ормондон кол үзүп, биротоло Орусия империясынын букаралыгын Качыбек Шералы уулун баш кылып делегация жөнөтүп, Куран кармап ант берип кабыл алышкан.

Письмо Боронбая Меңмурат уулу генерал губернатору Западной Сибири (А. Хасанов. «История Киргизской ССР», Фрунзе, 1948г.стр.33). В 1844-году бугинский манап Боронбай

Менмуратов обратился в Аягузский окружной пристав со следующим прошением: «Находящиеся с давних лет в нашей волости по торговым делам из татар, тархан Файзулла Ногаев и казанский Галим Тагиров убедили нас перейти в русское подданство». После этого письма Боронбай неоднократно получал подарки от генерал-губернатора Сибири и пользовался вниманием царских военных властей.

«Исторические и архивные документы об Ормон хане» стр.33. Сборник материалов. г.Бишкек. 12.04.99. автор обзора Ж. Токтоналиев.

Урматтуу окурман өзүңүз ойлонуп көрүңүз, келечекте да кыргыздардын бирөө күчтүү державалардын биринин этегине жармашып, алдоосуна ишенип, жарандыгын алмаштырып кетүүсүн каалайсызбы?

* * *

Ушул жерден сиздерге дагы бир окуяны баяндап берүүнү туура таптым. Чоң манап Эсенгул баатырдын заманында Керкулундун чыры деген окуя болуп өткөн. Белгилүү Атаке баатыр Тынай уулу кыргыздын чоң манабы Эсенгул баатырдан болжолу он жаштай улуу болгон жана жакын туугандыгына салып кыргыз-казак чек ара сүйлөшүүлөрүндө делегация башчысы солто Түлөберди бий «кыргыздардын чоң бийи Эсенгул баатыр» деп айтканына нааразы болуп, мени деле атап койбойбу, агасымын да деп атаандашкан жана Эсенгул баатырга келаткан Кокон элчилерин жолдон тосуп, өз айылына кайрып алат. Дагы майда-чүйдө окуялардан улам экөөнүн ортосунда келишпестик чыгып, Эсенгул баатыр агасы Атаке баатырга киши жиберип айтылуу Керкулун деген күлүгүн берүүсүн талап кылат. Атаке баатыр бербейт.

48 Ачуусу келген Эсенгул баатыр бир топ кол менен Үч-Алматыдан Атаке баатыр отурган Ысык-Көлдүн күнгөйүнө аттанат. Атаке баатыр шашылыш айылын көчүрүп. секиртмелерине карабай, түнү менен Шаты дарыясынын бир аяк жолуна карагай төшөтүп өтүп, Санташ, Каркырадагы бугу Шапак баатыр менен Бирназар бийлерге көчүп кетет жана ошол жакта жүргөндө Орус падышасына элчи аттандырат. Журтуна келип таппай калган Эсенгул баатыр кандай болсо да тууганым эмеспи, жашын сыйлайын деп кайра тартат.

Бул окуядан бир нече жылдардан кийин азыркы Токмоктун үстүндөгү кыштоосунда өз ажалынан 73 жашында көз жумган Эсенгул баатырды акыркы сапарына узатуу зыйнатына топурак салганы келген карыя Атаке баатыр «Балдар, Эсенгул баатыр өмүр бою кыргыз жерин кеңейтем деп күрөшүп жүрүп өттү, жаткан жери да кенен болсун, көрүн кенен казгыла» деп желөтүп-таятып казанактын ичине өзү кирип найза тегеретип кеңдигин текшерген экен.

Бул окуяны жазган себебим Орусия империясы кыргыз элине адегенде тыңчыларын,

кийин аскерлерин так ушу Каркыра тараптан киргизген, себеби Батыш Сибирь генерал-губернатору отурган Омск калаасы жана Копал аскердик чеби (Талды-Коргон) ошол тарапта.

* * *

Боронбай бийдин саясатына Муратаалы бий Бирназар уулу каршы болгон, бирок уруу ичиндеги башкы манаптыкты сактап калуу үчүн Боронбай бий ар түрдүү айла амалдарды жеке кызыкчылыгында пайдаланып, келечекте Орустардын күчү менен элди башкарам деп ойлогон. Гуманитардык, теологиялык жана тарых илимдеринин көз карандысыз изилдөөчүсү Асылбек ажы Бектеновдун изилдөөсүндө жана тарыхчы энциклопедист Э. Турганбаевдин айтуусунда, Боронбай бий бугунун ичиндеги чоң Ногой баатыр деген кадырлуу адамды ич күйдүлүк менен алдап конокко чакырып шорпосуна уу коргошун кошуп берип ууландырып, ал баатыр үйүнө жетип-жетпей өлгөн экен. Ормон хандын өлүмү туурасында эл арасында жана өзгөчө көркөм адабиятта такталбаган жана негизсиз, болжол-жоромолдор, апыртмалар, бир тараптуу советтик-большевиктик пропаганда атайылап кеңири жайылтылган. Ормон хан Кочкордон келип Ысык-Көлдү басып алгысы келген жана ордодон чыр башталган деген жалган, ойдон чыгарылган агитация-пропаганда Советтик Кыргызстанда атайын таратылган. Бугу-сарыбагыш согушу деп элге таңууланган жалган жөө жомок.

Калыстык менен тарыхты изилдегенде, Ормон хан жетектеген кыргыз эли менен бул кичинекей көчмөн хандыкты колонизациялоо максатында басып кирген падышалык Орусия империясынын ортосундагы болгон геосаясат.

Биринчиден, Ормон хан эч качан Кочкордо жашаган эмес, төрөлгөн жери Чоң-Кемин, жайлаган жайлоолору Көк-Ойрок, Челек, Сүттүү-Булак, Кырчын. Кыштоолору Орто-Токой, Чоң Ак-Суу, Кичи Ак-Суу, Байсоорун. Бул жерлерде илгерки бабалары Манап бий, 48 Сарысейит бий, атасы Ниязбек бийлер жашап өткөндүгүн баардык санжырачылар, тарыхчылар жакшы билишет.

Экинчиден, ордодон чыр чыкты деген апыртма фольклордук ыкма. Манас эпосунда да Алмамбет менен Чубактын ордодон чыккан чыры, санжырада Адигине менен Тагайдын ордодон чыкты деген чыры, бул окуянын негизги себебин бурмалоо, жөнөкөйлөштүрүү, жалган жөө жомок.

Ормон хандын өлүмү тууралуу дээрлик баардык тарыхый эмгектерди, макалаларды, санжыраларды, архивдик документтерди, каттарды окуп чыктым, изилдедим.

1855-жылдын жазында Ормон хан Саза деген жигит башчысын Боронбай бийге жөнөтүп орус букаралыгынан баш тартуусун, эгер макул болбосо кыргыз жерлерин таштап көчүп

кетүүсүн талап кылат. Ушундан болжолу бир эки айдан кийин Ормон хан Санташтагы күзөт коргонду текшерип келүүгө жөнөйт жана жолдон Боронбайга Сазаны жиберип, «Мен кайра келатканда, Күрмөнтү тараптагы бир дөбөнү айтып, ошол жерден күтүп туруп мага жообун берсин» дейт. Сазанын сөздөрүн уккандан кийин Боронбай кеңеш куруп бир чечимге келе алышпайт. Отуздай адамдын коштоосунда Ормон хан Санташтагы күзөт коргон кароосуз калганын өз көзү менен көрүп, кайра келатканда болжошкон дөңгө келет.

«Эми биз улуу Орусия империясынын букарасы болдук, орус аскерлери жана Тезек төрөнүн жоокерлери бизди колдоп, коргошот!» - деп Боронбай бий баш болгон эл бузарлар, Орусия генералдарына көчмөн кыргыз хандыгын жоюп, кыргыз элин кыңк эткис кылып басууга жол ачып беришкен.

Ормон хандын куралсыз отуздай гана адам менен келгенин көрүшкөн бугу уруусунун миндей адамдары буларды толук курчоого алышат. Ормон хандын жанындагы белгилүү кишилер: уулу Сейилкан, иниси Адыл Субан уулу, иниси Ботокан Ажы уулу, жигит башы Саза.

Курчоодо калган Ормон ханды саяк Алыбек Кетирекей уулу каракелте менен минип турган атын атып жыгат. Атынан жыгылган Ормон хан дөбөгө чыгып отуруп калат. Мылтык менен тынбай аткылап, дагы бир тобу аттан кулаганда каптап жөнөшкөн. Адыл баатыр «Аксурду миниңиз, мен башка ат менен жанаша чаап курчоону жарып өтөлү» дегенде, Ормон хан « пайгамбар жашына келгенде катын бугудан качып ушак болбой эле коеюн, мени эмне кылышаар дейсиң, силер жашсыңар кордоолору мүмкүн, аралаша түшкөн кезде жарып өткүлө!» деген экен.

48 Отуздай адамдын жети-сегизи гана кутулуп, калгандары өлтүрүлгөн. Адыл баатыр, Ботокан, Сейилкан, Саза төртөө курчоону жарып өтүп качып кутулушат. Дөңдө отурган 63 жаштагы Ормон ханды бугунун Мырза баатыр Ныша уулу башында алдаяр тукуму колго түшүрүп тебетей, чапан, өтүгүн тоноп кетишиптир. Бир айтымда Мырза Ныша уулу Ормон ханды найза менен акырек тушка сайып жарадар кылган дешет, бир айтымда камчы менен башка чапкан дешет, аныгын кудай билет.

Аңгыча Боронбай бий, Муратаалы бий баштаган сакалдуулар келип, Ормон ханга «Жаратыңыз жеңил болсун» деп учурашышат. Күйөө баласы Өмүрзак Боронбай уулу Ормон ханга чапан жаап, атын тартат, себеби Боронбай бий жапкан чапанды ийнинен силкип ыргытып, кандайдыр бир кекеткен катуу сөз айткан экен Ормон хан.

«Азыр тирүү кое берсеңер биздин өлгөнүбүз ошо, атынан жыгып колуңарга салып бердим, эми катын болбосоңор өлтүргүлө, корксоңор мага бергиле!» деген саяк Алыбек Кетирекей уулунун тукуругунан, көкүтүүсүнөн улам бир айтымда Мырза Ныша уулу, бир

айтымда Балбай Эшкожо уулу экөөнүн бирөө атказып жатып Ормон ханды элге байкатпай бөйрөк тушка бычак менен сайып оор жарадар кылган экен. Кимиси бычак сайганын, аныгын кудай билет! Белгилүү санжырачы, журналист, Ысык-Көл өрөөнүндө көп жылдар жашап, иштеген Асанбек Акматалиев аксакал «Узун ээк Алыкеден калган баян» деген санжырага таянып, жана өзүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде Балбай Эшкожо уулу эмес, Мырза Ныша уулу Ормон ханга бычак сайган болуш керек деп жазат.

«Хан Ормон» тарыхый романынын автору, жазуучу Жапаркул Токтоналиев да Ормон ханды өлтүргөн Балбай Эшкожо уулу эмес Мырза Ныша уулу болуш керек деп жазган. 1856-жылы август айында Орусия империясынын чалгынчы географы П. П. Семенов (Тянь-Шанский) казак жергесинде жашап турушкан бугу уруусунун баш манабы Боронбай бий менен жолукканда, Боронбай бий Ормон ханды менин уулум Кылыч өлтүрдү деген.

Эгер Балбай Эшкожо уулу өлтүргөн болсо бул өлтүрдү деп көргөзмөк да, себеби жолугушууда бугунун манаптары дээрлик баары болушкан. Мырза Ныша уулун Адыл баатыр өлтүрүп кеткенден кийин, бул жолугушуу болгондугуна байланыштуу, Мырза Ныша уулу жоктугунан улам, уулум Кылыч өлтүрдү, эми бизге аскердик жардам көргөзгүлө деп суранган. П. П. Семенов (Тянь-Шанский) Боронбай бийдин буз сөзүн «Первая поездка на Тянь-Шань» деген макаласында жазып калтырган.

Дагы бир элдин эсине сала кетчү маанилүү маселе П. П. Семенов адегенде географ катары кыргыз тоолорун «бул тоолорду жергиликтүү эл (туземцы) өз тилинде Теңир-Тоо дешет, орусча которгондо Небесные Горы, кытайча которгондо Тянь-Шань тоолору» деп жазган. Анан биз эмнегедир өзүбүз кошоматтанып өз тоолорубузду жат тилде Тянь-Шань деп калдык, аркарларды бараны Марко Поло, куландарды Пржевальский жылкылары деп басмырланган абалга келдик, кыргыздар кыргыз экендигине сыймыктанбай эле, коңшу элдердин жана жат империялардын таасиринде калдык. Мен бала кезимде Тегерек-Кырчындык кадырлуу карыялар Абдылда ата Байгазы уулу, Курман ата Сапар уулу, атам Маматкул Суранчы уулу, Үсөйүн байке Абдыразаковдордон Ормон ханды Мырза деген баатыр атказып жатып канжар менен элге байкатпай сайган экен деп уккам, аныгын кудай билет!

Менин өз изилдөөлөрүмдөн чыгарган тыянагым:

1. Боронбай бий Семенов Тянь-Шанскийге эмне үчүн Ормон ханды Балбай өлтүрдү деп айткан эмес, Балбай жанында болсо да, Мырза өлүп калгандыгына байланыштуу, менин уулум Кылыч өлтүрдү деген.

2. Ормон хандын керээзінде Балбай эскерилбейт, Мырза баса белгиленет. Ормон кызы Куландын кошогунда да Балбай эскерилбейт. Ормон хан керээзінде Адыл Аксурду минип, менин күрөөкөмдү кийип, Мырзаны өлтүрсүн деген.

Кийин сарыбагыштар кеңеш куруп Ормон хандын күрөөкөсүн Адылга кийгизишкен, жана биринчи согушта Адыл баатыр жекеге чыгып каршылашын бир беттешкенде эле ыргыта сайып, артынан бүтүндөй кол каптап жөнөп, Адыл баатыр Мырзаны Түптүн суусунун чыгышында кууп жетип найза менен сайып түшүргөн.

3. Бугулар биринчи согушта сарыбагыштардан жеңилип казакка качып киргенде Ормон хандын өлүмүнө силер күнөөлүсүнөр деп Боронбай бий, Тилекматтар бугунун алдаяр уругунан Төрөтай деген сулуу кызды ыйлатып туруп тартып алышып улуу жүз казагынын султаны Тезек төрө Нуралиевге тартуулашкан.

Өрттөдү күйүт өзөктү
Береби кудай кезекти
Айлабыздын жогунан
Алдаярдан кыз берип
Жезде кылдык Тезекти.

Бугунун тынымсейит тукумунан акын Арыстанбек Буйлаш уулунун ырларынан.

4. Адыл баатыр Мырзаны өлтүрөөрдө, Мырза баатыр «Акыреттик дос элек, антың кана?» дегенде, Адыл баатыр «Ормон кана?» деген экен. Демек Ормонду сен өлтүрдүң дегени.

48 Урматтуу окурман, өзүңүз да калыс таразалап, ойлонуп көрүңүз, бул окуя кандай болгонун, аныгын Аллах Таала билет, биз изилдеп, тактоого аракет кылдык.

Ойлонбой жазган иш эмес
Опол тоодой Ормон хан
Оңой-олтоң киши эмес
Эптеп жазган иш эмес
Эсенгулдун эр Ормон
Эстелбей калчу киши эмес

Алдаш молдо (Алдаяр Жээнике уулу).

Оор жарадар Ормон ханды өз кызы, Боронбай бийдин келини, Кулан жорго минип тосуп

чыгып, баштап келип өз өргөөсүнө түшүрүп жаратын айыктырууга аракеттенген, бирок Ормон хан ошол эле түнү жылдыз толгондо көз жумган экен. Бугу уруусу жапырт көчүп Каркырага бет алат, бул күтүүсүз жана жагымсыз окуя болгон көпчүлүк элге.

Эртең менен Ормон хандын сөөгүн кара буурага кызыл килем жаап үстүнө жүктөп, кызы Кулан баштап бир нече кызматкери Ормон хандын байтактысы Байсоорунга алып келишип бүтүндөй Эсенгул тукуму жана башка калың элдин катышуусунда сөөгү жерге берилген. Илгерки Байсоорун азыркы Ананьево айыл аймагы.

Хан атамдын каарынан
Кара калмак жоголгон
Кашкардын сарты сабалган
Кокондун сарты камалган
Кылычын казак бошоткон
Кызматын кыпчак ушаткан
Көрбөй жоосу багынган
Тартуу тартып жагынган
Акыл сурап кайрылган.

Кызы Куландын кошогуна.

Ормон хан көзүнүн тирүүсүндө эле легендага айланган адам, анын кыргыз элинин тарыхындагы өзүнө тиешелүү даңазалуу орду бар экендиги анык.

Ормон хан керээзинде «Ханга кун жок, тынч жашашсын туугандар, киши колдуу болуп далай хан өткөн дүйнөдөн. Такыр эле элдеше алышпаса айта бар, шарты жолун Шамен чечсин, кунумду менин күрөөкөмдү кийип, Аксурду минип Адыл куусун!» деген экен.

48 Олуя Калыгул Бай уулу (1780-1856) жана жашы жыйырмага чыга элек Шамен Куттуксейит уулу экөө элдешүү шарттарын сүйлөшүү жүргүзүшүп бугу манаптары менен, бирок макулдаша алышкан эмес. Муратаалы бий, чоң Карач, Солтонкул ж.б. элдешүүгө макул болушса да Боронбай бийдин жааты орустарга жана Тезек төрөгө таянышып, элдешип кун төлөөдөн баш тартышкан.

Эки эрегишкен тарап болжожуп туруп сарыбагыш менен бугунун ошол замандагы болжолдуу чеги Күрмөнтү аймагында беттешкен. Бул биринчи уруш көчмөндөрдүн салты боюнча эрөөл менен башталган. Жекеге сарыбагыштан Адыл баатыр Субан уулу Ормон хандын күрөөкөсүн кийип, Ормон хан тай кезинде «Тай берди деп таарынба, баралына келгенде тулпар болот!» деп тартуулаган Аксурду минип жекеге чыгып биринчи эле кездешкенде каршылашын аттан ыргыта коет. Бул Ормондун өзү келгендей символ болсо керек. Бул эрөөлдү эки тарап тең ырым кылып күтүп турушса керек, бугунун баатыры аттан

кулаары менен сарыбагыштар аламан ат коюп «Эсенгул!!!» деген ураан менен бугуну Каркыраны көздөй жапырып кууп жөнөгөн.

Бул уруштун натыйжасында бугу уруусу жеринен ажырап, малы талоонго, кыз келиндери туткунга түшүп катуу жеңилишкен. Бул мүшкүлдү көзү менен көрүп, азабын тарткан бир өнөрлүү адам ошондо «Сынган Бугу» күүсүн чыгарган экен.

Мырза Ныша уулу жигиттери менен Түптүн суусунан өткөндө, башка элге карабай издеп келаткан Адыл баатыр алыстан таанып кууп жүрүп отуруп жетип аттан найза менен сайып түшүрүп, кылыч менен башын кыя чаап, канжыгасына байланган. Инилери Ыйбак, Жайнак, Байгазылар чогуу болушкан. Жанындагы желдети моңолдор Майкөтөн деген темгил кара боз ат минген адам болгон. Мырза Ныша уулунун жанындагы жан-жөкөрлөрүнүн бири саяк Садыр Жолболду уулу жана башкалар такаат кыла албай качышкан. Балбай Эшкожо уулу бул биринчи согушта коюу чанга кирип качып, жылкылардын арасынан таптырбай кеткен экен. Бугунун бир бутагы тынымсейит Арыстанбек акын Буйлаш уулу:

Жыгач болсо чабылаар
Кийиз болсо жабылаар
Эсенгулдун эр Ормон
Эми элине кайдан табылаар
Оо он эки айры Бугуну
Төрт айланып чапсаң да
Төбөсүнөн бассаң да
Беш айланып чапсаң да
Белинен бекем бассаң да
Өткөн жан эми кайрылбайт
Эсенгулдун Ормон хан
Элине кайтып табылбайт

48

-- деп ырдап элчиликке келген экен.

Үмөтаалы Ормон уулу элчинин кадырына деп миндеген туткундардын ичинен жыйырма беш туткунду азат кылып акынга кошуп бошотуп жиберген.

Бугу уруусунун манабы Боронбай бий 1855-жылы 16-августта Орусия бийлигине аскер, колдоо сураган кат жөнөтүп, катты Орусиянын кыргыз жергесиндеги тынчысы Файзулла Ногаев жана Качыбек Шералы уулу жеткизип барышкан. Каттын мазмуну: «Поступая на подданство мы надеялись приобрести спокойствие, но беспокойства еще более увеличились... сам г. Корпусный дал нам письменное наставление что мы сделались

Вашиими подданными и что Ваш враг — наш враг, наш враг — Ваш враг. Сарыбагыши не дадут нам покоя. Поэтому мы покорнейше просим поставить курган на наше озеро, на солнечную сторону гор без чего нельзя. Народ в страхе удивляется и говорит что если пристав считая нас своим народом, не спасет от этих сарыбагышей, то мы сделать сами этого не в состоянии».

Ц. И. А. Казахстан. Ф2, д. 32а, 1.3-7Л. 19-20. «Очерки политической истории Киргизии XIX века» Б. Джамгерчинов. Фрунзе-1966год.изд. «Кыргызстан» 55-59-беттер.

Бир салгылашта бугулардан беш жүз адам өлүп, бир миң эки жүз (1200) адамы туткунга түшкөнүн Семенов Тянь-Шанский жазып кеткен.

П. П. Семенов «Первая поездка на Тянь-Шань» Вестник Русского Географического общества, Т. 23, вып. 5 страницы 11-12. «Очерки политической истории Киргизии XIX века». Академик Б. Джамгерчинов. Фрунзе—1966год. 85-бет.

Орусия бийлиги 1855-жылы 9-сентябрда бугу уруусуна жардамга хорунжий Лутшевдин жетекчилигинде кырк солдаттан турган отряд жөнөткөн. Бул отряд бугу уруусунун арасында жашап аларды коргоп, кар түшкөндө эки айдан кийин Верный (Алматы) чебине кайтышкан.

1856-жылы жайында аскер баштап келип Орусия бийлигинин күчүн Ысык-Көл менен Чүйдү аралап көргөзүп өткөн Заалийск крайынын начальниги, чоң ордонун приставы полковник М. М. Хоментовский Батыш Сибирь жана Жети-Суунун генерал-губернтору Г. И. Гасфордко билдирүү жазып «Вообще о Бугу могу сказать, что это народ чрезвычайно трусливый... О сарыбагышах могу сказать, что этот род во всех нравственных отношениях стоит выше бугу» деген.

48

Ц. Г. И. А. Узб. Респ. Ф 715, оп. 1, д. 67. «Очерки полит. истории Киргизии XIX века». Б. Джамгерчинов. Фрунзе – 1966-год. Издательство «Кыргызстан» 72-бет.

Орусия империясынын чалгынчы географы П. П. Семеновду кыргыз жерлерине 1856-жылы 24-августта узатып жатып Копал (Талды-Коргон) округунун начальниги полковник Абакумов «Кудай сизди сарыбагыштардын курч бычагынан, тоо көчкүлөрүнөн, жолборс тырмагынан жана кадимки эле ич өткөк оорусунан сактасын» деген.

«Семенов-Тянь-Шанский» А. Алдан-Семенов. Фрунзе 1984жыл. Издательство «Мектеп» 70-бет.

П. П. Семенов аскер ээрчитип бир нече жолу келип Теңир-Тоону аралап саякаттап, жер-сууну картага түшүрүп, сарыбагыш-бугу уруштары болгон жерлерде болуп, Жууку

ашуусунда бугу уруусунун кырылган жерин, чачылып жаткан өлүктөрүн көрүп күндөлүгүнө жазып кеткен.

«Семенов-Тянь-Шанский» А. Алдан-Семенов. Фрунзе. Издательство «Мектеп» 1984-жыл. 130-бет.

П. П. Семенов Орусия бийлигинин атынан бугу уруусу менен элдешүүсүн өтүнүп Үмөтаалы Ормон уулуна кат жиберген. Үмөтаалы кундун толук бүтө электигин жооп катында жазып кат менен кошо элчинин урматына туткундагы Боронбай бийдин улуу аялын төрт жашар кызы менен, кичи эки аялдарын кыздары менен бошотуп П. П. Семеновго берген. Саякатчы туткундарды Боронбай бийге тапшырган.

(См. Семенов-Тянь-Шанский. Указ.соч.,стр.208.); Ц. И. А. Казахстан, Ф2,д. 32а, Л. 64-66. «Очерки политической истории Киргизии XIX века». Б. Джамгерчинов. Фрунзе – 1966-год. Издательство «Кыргызстан» 62-бетжана 85-бет.

1858-жылы жазында Орусия бийлиги империянын кенейишине каршы турган, кыргыздардын эгемендүүлүгү үчүн куралдуу каршылык көргөзүп Орусия аскерлери менен бир нече жолу согушкан сарыбагыш уруусунун жерлерин басып кирген. Ала-Тоо округунун начальниги Колпаковскийдин буйругу боюнча бугу уруусуна жардамга есаул Варагушевдин жетекчилигинде мыкты куралданган бир отряд солдат, казак албан уруусунун старшинасы Тазакбек султан жоокерлери менен, казак чапрашты уруусунун старшинасы Суранчы бий жоокерлери менен, старшина Дыйканбай бий жигиттери менен келип кошулушуп көп кол топтошуп сарыбагыш жоокерлери менен согушкан.

Ц.Г.И.А. Респ.Каз-н. Ф.3, д. 8. лл. 18-19. «Очерки полит-й истории Киргизии XIX века». Б. Жамгерчинов. Фрунзе 1966-г. Изд. «Кыргызстан» 97-бет.

48

Сарыбагыш менен бугунун бул экинчи урушу да салт боюнча эрөөл менен башталып, сарыбагыштан жекеге белгилүү берен Ажы уулу Абыкан баатыр чыгып каршылашын аттан оодара саят, жана дагы жекеге чакырат, ак боз аргымак минген Абыкан баатыр майданда ат ойнотуп, найза тегеретип турат. Бугу тараптан экинчи баатыры Муратаалы бийдин жакын тууганы Нанжебес уулу Ыстамды жекеде сайып өлтүрүп, атын коштоп алганы атты кууп, бугу тарапка жакын кирип барганда Балбайдын буйругу боюнча өңүттө жаткан мерген мылтык атып Абыкан баатырды оор жарадар кылат. Абыкан баатыр аттын жалына кулап, бирок такоолчулары жетип согуш майданынан алып чыгып кетишет. Оор жараат алган Абыкан баатыр ушул атылган октун жараатынан болжолу 32-33 жаш курагында бир айдан өтүп-өтпөй көз жумган экен. Байыртадан келаткан ата салтын бузуп эрөөлдөгү баатырды мылтык менен атканда ачууланган атактуу колбашчы Төрөгелди баатыр Абайылда уулу

(1802-1871) «Катын бугу!» деп айкырып ат коюп кирип барганда өңүттөгү мерген дагы ок атып, ок атына тийип, бою эки кез, зор Төрөгелди баатыр ат башынан алыс кулап жыгылып буту чорт сынат. Орусия солдаттары жана казак жоокерлеринин жардамы менен бул урушта бугу тарап сарыбагыш колун кайра сүрүп Байсоорунга жете кууган экен.

Атына ок тийип жыгылып буту сынган Төрөгелди баатырды жыгылган жеринен Балбай туткундап айылына алып кетип, «Мени издеп келсеңер, Төрөгелдини тирүү көрбөйсүңөр!» деп Үмөтаалы Ормон уулуна кабар жиберген экен.

Сарыбагыштын Надырбек, Абыке, Кубаттын тукумдары Эрдене, жырык Ташыбек дегендер бугу тарапта согушуп, ушул согушта көп сарыбагышты өлтүрүшкөн экен. Себеби, Ормон хан өлгөндө куран окуганы келген Абыке, Кубаттын уулдарынын аксакалы Кудайменденин мурдун Ормон хандын байбичеси Кусубалды апа кесип алган экен.

Надырбек, Абыке, Кубат тукумдары бугулар менен жайлоолору аралаш болгондуктан, Ормон ханды өлтүргөндө билип туруп арачалап калбадынар деп күнөөлөгөн Кусубалды байбиче.

Сынган буту жаңыдан бүтүп келаткан кезде, кара алачыкта камоодо жаткан Төрөгелди баатырды көргөнү жана сарыбагыштарда туткунда жаткан өз жакындарына айырбаштоону сүйлөшүү максатында бугунун бир топ атту-баштуулары Балбайдыкына чогулуп келишет.

Балбай Төрөгелдинин маңдайына отуруп элдин көзүнчө «Бут кандай баатыр?» дейт. «Найза менен кездешпей жашынып туруп мылтык аттың катын бугу, мен сендей эмесмин, мына шымым таза!» дейт Төрөгелди баатыр. Муну уккандар жапырт күлүп жиберешет. Себеби көп жылдар илгери Балбай саяктардын кой короосуна ууруга кирип, короону кайтарып турган балбан жигит Балбайды көтөрүп чаап колу-бутун байлап, малдын ээси саяк Медет датканын уулу Дуулатка тапшырган экен.

48 Саяк балбан жигит «Мен көтөрүп чапканда бул шымын да булгап койду» дейт. Карашса Балбайдын шымынын арты чыла болуп калган экен. Чын эле шымын булгап койгонбу, жокпу аныгын кудай билет, бирок кой короонун ичи чынында көбүнчө чыла эле болот да. Кыскасы эл арасында ушундай кеп тарап кеткен экен.

Саяктар Балбайдын бир кулагын кесип, калган жазасын ууру-кескилерди жазалоо хандын милдети деп Ормон ханга тапшырышат. Ормон хан Балбайды 6-7 ай камап, анан- «Чунак кулак чулдур кул, эми жөн жүр!» деп бир сыйра кийинтип, бир айтымда Алыбай уулу Солтонкулга, бир айтымда Алыбай уулу Чынгышка кошуп бошотот. Бугудан Солтонкул, Чынгыш эки бир тууган Ормон хан менен сый мамиледе болушкан экен. «Эл жөн жүрсө мен да жөн жүрөм, эл жөн жүрбөсө алдын торой чаап жүрөм» деп босогону басып, артына кылчайбай кеткен экен Балбай.

Төрөгелди баатыр Балбайда болжолу 7-8 ай туткунда болуп, Балбай анын ачуу сөздөрүнөн улам бутун 3 жолу толгоп сындырган экен. Шамен Куттуксейит уулу жана Ботокан Ажы уулу экөө сүйлөшүп, сарыбагышта туткунда жаткан коңурат Эңтер баатыр баштаган бир топ туткундарга айырбашталып Төрөгелди баатыр бошонуп келген.

Балбайдын тагдырын айтсак ал адегенде Орусия падышалыгынын жашыруун тыңчылары, чалгынчы диверсанттарынын шыкактоолоруна, азгырыктарына ишенип, мен да орус аскери болдум деп атынын куйругун орус аскерлерин туурап кесип, Боронбай бий, Качыбек Шераалы уулу, Тилекмат Жылкыайдар уулу жаатында болуп Ормон ханды өлтүрүүгө активдүү катышкан. Орусия империясы баскынчылык саясатын күчөтүп кыргыз урууларын бири-бирине тымызын жана ачык тукуруп, жеңилгенине жардам беримиш болуп букаралыгына кабылдап, бара-бара бүтүндөй кыргыз элин өз бийлигине баш ийдирип, жергиликтүү элге кеңешпестен Кытай бийлиги менен чек ара келишимин түзүп алган.

Балбай көчүп Текеске кеткен, жана ал жакта жашашкан казактын айтбозум уруусунун старшинасы Саурук баатыр жана Дураалы султан менен айылдаш жашап, аларга кошулуп калмактардын малдарын талап алгандыкка айыпталып, үчөө 1867-жылы жайында кармалып Верный (Алматы) чебиндеги түрмөгө камалышкан. Саурук баатыр менен Дураалы султанды казактын таасирлүү билермандары кадырларын салып түрмөдөн бошотуп алышкан, буйрук чыгартып. Балбай түрмөдө каза болгон.

См. Ц Г. И. А. Узб. Респ. Ф. 11-с, оп.3, э.15, Лл. 1-3; 6-8; 2-22 «Очерки политической истории Киргизии 19-века». Б. Джамгирчинов. Фрунзе 1966.ИЗД. «Кыргызстан»274-бет.

48 Балбай Эшкожо уулу түрмөдө көз жумгандан болжолу 10-13 жылдан кийин Шабдан Жантай уулунун заманында, Шабдан (1839-1912) Алматыга жумуштап барып ошол жердик казактын билермандары менен чогуу бир сыйлуу конокто болот. Тамак үстүндө сүйлөшүп отурушуп Шабдан мактанып кыргыз деген кыйын эл, намыстуу эл деп айткан экен.

Казактын билермандарынын бирөө «Намыстуу элбиз, баатыр элбиз дейсиз, бир топ жыл мурун Саурук баатыр, Дураалы султандар менен чогуу кармалып түрмөгө түштү эле бир кыргыз баатыры, казактын жакшылары сүйлөшүп Саурук менен Дураалыны бошотуп алды, тиги кыргыздын артынан сурап бир да киши келбеди, орустун солдаттары сөөгүн көп алыс эмес жерге чуңкур казып көмүп коюшту» дейт. Намыстанган Шабдан баатыр бир жигитин жөнөтүп тиги казакка кошуп, Балбайдын көмүлгөн жерин таптырат.

Үйүнө келээри менен шариат билгендер менен сүйлөшүп туруп, баягы жигитине бир молдону кошуп «Балбайдын сөөгүн казып, кайда төрөлсө ошол жерге алып барып көмгүлө»

деп жөнөтөт. Шабдандын ошол жигити, молдо экөө сөөктү чаначка салып алып барышып Түптүн Сары-Булагына көмүшкөн.

Балбай Эшкожо уулунун энеси Шабдандын атасы Жантай бийдин чоң атасы Атаке бийдин кызы болгон экен.

Ормон ханды өлтүрүүгө активдүү катышкан саяк Алыбек Кетирекей уулу сарыбагыштардын биринчи чабуулунда таптырбай качып кеткен, бирок ага өчөшүп, сары изине чөп салып сураштырып издеп жүрүп акыры анын айылына туш келишкен 7-8 сарыбагыш, башында Ниязбек бийдин бир тууган иниси Назардын уулу Ботаалы берен чукул жерден качырып чыгып кармап алган. Алыбек кыйшай түшүп милтеге от коюп атууга камынып калган экен, Ботаалы берен аттан алып түшүп, үч көтөрүп уруп, байлап алган. 200 жылкы жана бир кыз берейин кое бергиле дегенге болбой алып жөнөшкөн. Ага туугандары Каракаман-Балгартка жете кубалап, жетпей калган. Бул тууралуу кошок ыр:

Алыбектин арбагы
Ак марал болуп арбаган
Назардын уулу Ботаалы
Көк шилиден кармаган

Ботаалы берен Алыбек Кетирекей уулун күндөп-түндөп алып жүрүп отуруп азыркы Балыкчы шаары менен Көк-Мойноктун ортосундагы Орто-Токойдо отурган Үмөтаалы (1810-1880) Ормон уулуна тапшырган.

Үмөтаалы бугу арасындагы саяктарды көчүрүп алайын деп ойлоп Алыбекти туткунда кармап отурган мезгилде, Ормон хандын Кутукеч деген жигити «Ушуга да айоо барбы?!» деп айбалта менен башын жара чаап өлтүрүп, кар жиликтерин алып жерге каккан экен.

48 *Белек Солтоноев «Кызылкыргыз тарыхы» 2-том. Бишкек 1993. «Учкун» концерни 24-25-бет.*

Орусия падышачылыгынын офицерлеринин, тыңчы-диверсанттарынын, чалгынчыларынын көкүтүү, шыкактоолоруна кирип алардын аскердик колдоосуна таянып, улуу жүз казагынын султаны Тезек төрө Нуралиевдин алдоосуна ишенип Ормон ханды өлтүрүүгө активдүү катышып, эл бузарлардын жетекчиси болгон Боронбай бий Меңмурат уулу 1857-жылы (Ормон хан өлгөндөн эки жылдан кийин) Текес тарапта өлүп, төрөлүп өскөн Жети-Өгүз, Каракол, Жыргаландан топурак буюрбай ошол жакта сөөгү жерге берилген.

Ормон хандын өлүмүнүн изи сууй электе, хандын кунун кууган согуш жүрүп жаткан мезгилде чалгынчы географ П. П. Семенов Тянь-Шанский 1856-жылдын июнь айында

жазганы: «Сарыбагыши настигнув их очень скоро, разбили на голову, и рассеяли совершенно. Через три дня, когда я вернулся к Боронбаю, мимо моей юрты беспрестанно проезжали запыленные всадники: многие были ранены, другие громко рыдали о потере своих сыновей и братьев. Один баатыр приезжал мне жаловаться, что сарыбагыши отрезали ему нос и уши».

Семенов Тянь-Шанский. «Первая поездка на Тянь-Шань» 1856г. «Вестник». Ф.Г.О. Т.23, вып.5.с23.

Мына ушул мезгилдерден тарта, падышалык Россиянын убагында да, Советтер Союзунун убагында да Орусиянын колонизациясына каршы турган адамдар терс каармандар катары сүрөттөлүп, пропагандаланып келди. Ак ийилет бирок сынбайт дегендей, кимдин ким экендиги, ким элинин эркиндиги, эгемендиги үчүн жанын да аябай күрөшкөнүн тарых тактап отурат. Кошоматчы, малайчылык психологиядан бара-бара элибиз арылат деп ишенем, үмүттөнөм. Алхамдулиллах эгемендүүлүктүн туусун кайрадан көтөрдүк.

1856-жылдын жазында чоң Ордонун приставы Хоментовский аскер баштап келип Ысык-Көл менен Чүй өрөөнүндө Орусия аскерлеринин күчүн көргөзүп кеткен. Адыл баатыр Хоментовскийдин отрядына кол салып согушкан. Ысык-Көлдүн күнгөйүндө урядник Сомовдун отрядына да кол салган жана хорунжий Жеребятъевдин отрядына кол салып, бирок беш жигитин туткунга алдырып жеңилген.

Кыргыз элин, жерин колонизациялоону жетектегендер Батыш Сибирь генерал-губернатору Г. И. Гасфорд, чоң Ордонун приставы Хоментовский, генералдык штабдын капитаны М. Венюков, хорунжий Жеребятъев, хорунжий Ельгин, хорунжий Лутшев, урядник Сомов, есаул Варагушев ж.б. болушкан.

48

1860-жылы жазында бугу уруусунун манаптарынын өтүнүчтөрү боюнча жана Орусиянын таасирин күчөтүү максатында Батыш Сибирь генерал-губернатору Г. И. Гасфорд генералдык штабдын капитаны Венюковдун жетекчилигинде аскердик экспедиция уюштурган. Капитан Венюков аскерин экиге болуп, «батыш отрядын» Шайтанов деген офицер жетектеп Кичи Кемин аркылуу Ысык-Көлгө бет алып 20-майда көлдүн батыш жээгине жеткен. «Чыгыш отряды» Ысык-Көлдүн чыгышынан чыгып күнгөй менен күн батышты карай жөнөгөн, жетекчиси хорунжий Жеребятъев болгон.

Бул мезгилде сарыбагыштардын бир бөлүгү, Адыл баатыр Субан уулу, Ажы Ниязбек уулу, жана Калыгул Алибек уулу манаптардын башчылыгында Чоң Ак-Суу жана Кичи Ак-Суу аймактарында жашап турушкан. Ген.штабдын капитаны Венюковдун батыштан жана чыгыштан келип калган эки отряды буларды эки жактан тороп тосуп калган. Капитан

Венюковдо бул манаптарды кармап, Верныйга алып келүүгө буйрук болгон, ошондуктан Адыл Субан уулуна жана Ажы Ниязбек уулуна кат жазып сүйлөшүү үчүн деп отрядына чакырган. Бирок алар келишкен эмес. Ошондо ген. штабдын капитаны Венюков Адыл баатырды кармап келүүгө хорунжий Ельгиндин жетекчилигинде кырк солдат анын айылына жөнөтөт. Торолуп, тосулуп калган Адыл баатыр ошондо колго түшөт.

1860-жылдын 4-июнунда, Верный чебиндегенерал-губернатор менен жолугуштуруу үчүн туткундалган Адыл баатырды алып Чоң Ак-Суудан күн батышты, Боомду көздөй капитан Венюков бүткүл отряды менен жөнөгөн жана 10-июнда Кичи Кеминге келген. Кичи Кеминден Верный чебине жөнөшкөн.

Ц.Г.И.А. Узб. ССР., Ф715, оп.1, д.24. док.111. «Очерки политической истории Киргизии 19-века». Академик Б. Джамгерчинов. Фрунзе 1966-год. Изд. «Кыргызстан» 139-бет.

1860-жылы 14-июлда Орусиянын аскер министрине жазган билдирүүсүндө Батыш Сибирь жана Жети-Суунун генерал-губернатору Г. И. Гасфорд мындай деген: «Результатом этой экспедиции является не только совершенное восстановление нашего влияния у рода Бугу, но и захват Адыла и бегство некоторых главнейших хищников рода Сарыбагыш, одних за Небесные горы, а других в Талас».

Ц.Г.И.А. Узб. ССР., Ф715, оп.1, д.23. док.114. «Очерки политической истории Киргизии 19-века». Академик Б. Джамгерчинов. Фрунзе 1966-год. Изд. «Кыргызстан» 141-бет.

Ген.штабдын капитаны, жана аскердик экспедициянын башчысы Венюков Ысык-Көлдөн Верныйга кетерде бугу уруусунун манаптарынын өтүнүчтөрү боюнча Ысык-Көлдүн күнгөйүндө хорунжий Жеребятъевдин жетекчилигинде бир отряд солдатты өзгөчө буйрукка чейин деп орноштуруп, калтырып кеткен. Ала-Тоо округунун начальниги Колпаковский 1860-жылдын 6-майында Батыш Сибирь жана Жети-Суунун генерал-губернатору Г. И. Гасфордко минтип жазат: «Соизволили приказать мне объявить бугинцам, что для постоянной их защиты мы готовы на их землях поставить укрепления, что мы все для них сделаем, как для своих подданных. Несмотря на пребывание в их землях нашего отряда, они вследствие разъединения между собой, и до сих пор неотступно просят меня о постройке у них крепости».

Ц.Г.И.А. Узб. ССР., Ф715, оп.1, д.23. док.114.

Сибирь корпусунун штабынын начальниги Ала-Тоо округунун начальниги Колпаковскийге жазганы: «Бугинцев можно временно поддерживать военным отрядом, пока мы не утвердились на Чу, тогда мы будем иметь возможность охранять их уже оттуда».

Ц.Г.И.А.Узб.ССР., Ф715, оп.1, д.24.док.98.

Ген.штабдын капитаны Венюковдун отряды Ысык-Көлдүн күнгөйү, Чоң Ак-Суу аймагында Адыл баатырды туткундашы бул Адыл баатырдын биринчи туткундалышы болгон. Верный чебинде генерал-губернатор менен жолугушкандан кийин канча убакыт ал жерде камоодо болгону белгисиз. Кээ бир тарыхчылар ушул жолкуда эле ууландырылып өлтүрүлгөн дешет.

Кыргыздын тарыхын кырк жыл изилдеп жүрүп 1934-жылы жазып бүткөн элибиздин чыгаан тарыхчы этнографы Белек Солтоноев өзүнүн «Кызыл Кыргыз тарыхы» китебинин экинчи томунун 67-бетиндеги «Адылдын орустан өлгөнү» аттуу темасында «падыша өкмөтү кармап, 1875-жылы Алматыда уу берип өлтүргөн» деп жазган.

Менин оюмча, Орусия падыша өкмөтүнүн бийлигин тааны, каршылыгынды токтот, биз силерди өнүктүрөбүз өстүрөбүз, бизге каршы турууга мүмкүнчүлүгүнөр жок деген маанидеги эскертүүлөрүн берип, бир нече убакыт түрмөсүнө камап анан койо беришкен окшойт. Буга далил биринчиден Белек Солтонгелди уулу Солтоноевдин жазганы, экинчиден «Хан Ормон» тарыхый романынын автору, ардактуу карыябыз Жапаркул Токтоналиев «Исторические и архивные документы об Ормон хане» деген китебин жазууда Алматыга барып Казак Борбордук Архивинен көптөгөн архивдик материалдардын арасынан мага алып келген ксерокөчүрмө кат. Бул катты Ырыскулбек Ниязбек уулу, Ажы Ниязбек уулу, Адыл Субан уулу, Калыгул Алыбек уулу төртөө мөөрлөрүн басып, Орус падыша бийлигине кайрылып тынчтыкта, ынтымакта жашагылары келээрин жазышкан. Бул катты Ала-Тоо округунун начальниги Г. А. Колпаковский Омск шаарында 1861-жылдын 16-сентябрында алган жана канцелярияга каттаткан. (*Ц.Г.А. Каз. Респ. Ф. 3. Оп. 1. Д. 484. л. 7.*)

Үчүнчү далил, белгилүү журналист, тарыхчы, жазуучу Арслан Капай уулу Койчиев Казак Мамлекеттик Архивинен алып 15.02.2016-жылы «Кутбилим» газетасына жарыялаган архивдик кат. 1861-жылдын декабрь айында бугу уруусунун манаптары Муратаалы, Балбай, Тилекмат үчөө Ала-Тоо округунун начальниги Г.А.Колпаковскийге аскердик жардам сурап кайрылышкан. Бул кат интернетте да бар, түп нускасы: «ЫсыкКолнинг аяк тарафидан Адылнин эли болуб, Ормон оглининг эли болуб, Кыдык деген элимизнинг минг (1000) йылкысын алуб кетишти». 1861 -жыл декабрь айы.

Жогоруда белгилеп өткөн, Белек Солтоноевдин жазганы, жана андан кийинки каттардын негизинде Адыл баатырды Орусия падыша өкмөтү бир нече мезгил кармап анан бошоткону көрүнүп турат. 1855-59-жылдарда бугу уруусунун бир бутагы тынымсейит Арыстанбек акын Буйлаш уулу Орусия империясынын кыргыздарды өзүнө каратышы,

андагы сарыбагыш-бугу мамилелери жөнүндө жамактап ырларды ырдаган эл арасында. Арыстанбек акындын ырларынын айрым үзүндүлөрүн кээ бирөөлөр билип билбей эле Боронбайдын керээзи, Балбайдын арманы деп да айтып жүрүшөт. Менин оюмча Боронбай да, Балбай да ыр чыгарышкан эмес, балким кара сөз менен гана айтышы мүмкүн. Тарых илимдеринин доктору Тынчтык Чоротегин да ушинтип жазган.

1857-жылы Текес тарапта Боронбай бий өлгөндөн кийин Орусия бийлиги Сасыке уулу Зарыпбекти бугу уруусуна башкы манаптыкка бекитишкен. Сасыке уулу Зарыпбек орус аскерлерин баштап келип 1863-жылдын күзүндө сарыбагыш уруусун Ысык-Көлдүн күнгөй бетинен кууп чыккан, көчүрүп. Ошондо Арыстанбек акындын ырдаганы:

Сарыдан айгыр салганы
Саамал ичип кеңелдик
Зарыпбек султан болгону
Сарыбагышка теңелдик

Белек Солтоноевдин жазышынча Зарыпбек болжолу 40-50 жашта болуп, бойлуу, семиз, ак саргыл, сакалы сейрек, жоого көп катышпастан, малды өтө кызык көргөн. 1864-жылы жай айында Каркырада өлгөн.

Орусия империясы кыргыз элин 1864-67-жылдарда дээрлик толугу менен басып алып, кыңк эткис букараларына айланткан. Илгертен келаткан кыргыздын салттуу бийлик түзүмдөрүнүн ордуна, кыргыз жерлерин уезддерге болуп, анан шайланма болуштук (волостное управление) бийлик башкарууну киргизишкен. Болуштуктар адегенде ири болуп, бара-бара майдаланып, аягында миң кишиге бир болуш дегенге чейин жетишкен. Уезддердин начальниктери орус улутунан болуп, кайсы манап көбүрөөк пара берсе ошону болуш бекитишип, кыскасы саясий паракорчулук, коррупция гүлдөгөн. Жалпаңдаган кошоматчы, мытайымдардын заманы болгон. Уезддердин начальниктери кыргыз манаптарын бири-бирине тымызын тукуруп, пара алып турушкан.

Карагайга жашынган,
Элик болду кайран эл.
Кап-кап жүктү көтөргөн,
Көлүк болду кайран эл.
Башка чапса кыңк этпес,
Өлүк болду кайран эл.

Сарыбагыштын жантай уругунан чыккан акын Ысак Шайбек уулунун «Кайран эл» аттуу ыры кыргыздардын ошол замандагы ахыбалын таамай сүрөттөйт.

Россиянын ичкерки жерлеринен атайын элдер көчүрүлүп келип (переселенцы) Сары-Өзөн Чүй, көгүлтүр Ысык-Көл өрөөндөрүнүн жакшы жерлерине отурукташтырылып, Романовка, Петровка, Новороссийка, Михайловка, Столыпино, Ивановка ж.б. көптөгөн ушул сыяктуу кыштактар пайда болуп, жергиликтүү эл тоо-ташка сүрүлүп ата-бабаларынын бул жерлер үчүн каны төгүлгөн асыл конуштарынан айрылып, укуктары тебеленип басмырланган ахыбалга кептелишкен. Мунун натыйжасы 1916-жылкы боштондук көтөрүлүшү, улуу үркүн окуясы менен аяктаган. Кыргыз элинин канын суудай төккөн залым император Николай II Романов большевиктер тарабынан үй-бүлөсү менен атылып жок болду. 1917-жылкы октябрь революциясы болбогондо кыргыз элинин тагдыры кандай болмок кудай билет.

Санкт-Петербурздун, Ташкенттин, Алматынын архивдеринде жана мамлекеттик коопсуздук кызматтарынын архивдеринде далай маалыматтар, рапорттор, каттар, буйруктар, арыздар, документтер сакталып турат. Келечекте кудай буюрса бул архивдик материалдар да ачык жарыяланып, тарыхчы окумуштуулар кимдин ким болгонун изилдеп, тактап, элге тартуулашат деп ойлойм. Кыргыз эли чындыкты билүүгө укуктуу деп эсептейм. Кыргыз эли кыргыздын намысы, келечеги үчүн канын-жанын аябай күрөшкөн азаматтарын баалап-барктап, унутпайт деп үмүттөнөм. Эл бузар саткындардын жүздөрү ошондо ачылат, кыргыз эли өз уулдарына өзү баа берет эле, кудай алдында калыстык менен.

* * *

Адыл баатыр Субан уулу 1875-жылы Алматы түрмөсүндө ууландырылып өлтүрүлгөн деп тарыхчы этнограф Белек Солтоноев жана журналист, санжырачы Асанбек Акматалиев өз эмгектеринде жазышкан.

Менин өз изилдөөлөрүм боюнча, жана тууган-туушкан аксакалдардан бала кезимде уккан маалыматтарым боюнча Орусия падыша бийлиги Адыл баатырды Алматыда чайына уу кошуп берип өлтүргөн. Бул мезгилде Адыл баатыр экинчи ирээт кармалып түрмөдө болгонбу же түрмөгө камабай эле жолугушууда чайына уу кошуп беришкенби, белгисиз. Кыскартып айтканда, Ысык-Көлдөн көчүрүлгөн, тактап айтканда куулган сарыбагыш уруусу Кочкор, Нарын, Ат-Башы аймактарына көчүп келип жашап калышкан.

Тегерек-Кырчында жашап турган Адыл баатыр Субан уулу белек-бечкегин берип кат жөнөтүп 1871-жылы Кашкарда бийликке келген кокондук кыпчак Жакыпбек Бакдөөлөт менен достошот. Жакыпбек Бакдөөлөт Адыл баатырдын жөнөткөн кишисин жакшы кабыл алып, жооп кат жазып, белекке кылыч берип жиберет. Катында Орус да, Кытай да

каапырлар, булар менен бирге күрөшөлү, Кашкарга көчүп кел деп жазган экен.

1865-жылдарда Үмөтаалы Ормон уулу Орус бийлигине баш бербей Кашкарга өтүп, бирок ал жер малга ылайыгы жоктугунан жана Кашкардын ошол кездеги беги куда түшүп кызын сурагандыктан, «Сартка кантип кызымды берейин» деп кайра келип, орус бийлигине мурунку өлтүргөн офицер, солдаттардын кунун төлөп берип, бийлигин моюндап, көчүп келген.

Үмөтаалы Ормон уулу орус бийлиги менен сүйлөшүп, уруксат алып Ысык-Көлдүн күнгөйү Чоң Сары-Ойдо жашап жүрүп 1880-жылдары өз ажалынан өлгөн. Үмөтаалы Кашкарга барган мезгилде Кашкардын бийлиги башка болгон.

Жакыпбек Бакдөөлөт 1871-жылы Кокондон аскер менен келип, Кашкарды басып, алты шаар мамлекетин түзүп, жана бул мамлекетти Англия менен Түркия таанып, өз алдынча тыйын да чыгара баштаган. Жакыпбек өзүнө Бакдөөлөт деген наам алган.

Адыл баатыр бир тууган агасы Мусакенин уулу Байгазыга «Силер сыр билгизбей тынч жашап тургула, мен барып кандай кабыл алаарын көрөйүн, эки жагын байкайын, баардыгы жайлуу болсо киши жиберем кат менен, ошондо күндөп-түндөп көчүп баарың мага келгиле» деп сүйлөшүшүп, өзү Кашкарды көздөй Тегерек-Кырчындан Кургак Жан-Булак капчыгайы аркылуу көчүп, азыркы Ат-Башы айылынын күн чыгышы, суунун жээги, Үмөтаалы Ормон уулунун эски конушуна жетип конгондо, артынан кабар келет.

Субан уулу эр Жайнактын балдары Чегиртке, Булан деген кыйын жигиттер болгон, алар Чегиртке, Булан, Токторбай үчөө бир туугандар. Чегиртке, Буландын эки бөлмөлүү күмбөзү азыр да турат Тегерек-Кырчында.

Адыл баатыр Кашкарга көчкөндөн кийин, элдин айтымында Чегиртке, Булан экөө Байгазы Мусаке уулуна келип байгеде чыгып жүргөн атынбы, же байгесинби, айтор талашып, тартып алышкан экен. Тилдери да, колдору да тийип чырдашканда, ыза болгон Байгазы Мусаке уулу өзү касиеттүү адам болгон экен, жүзү ылдый жашы агып туруп каргаганбы же тескери бата бергенби айтор, бирөө эки-үч күндүн ичинде өлүп, анын үчүлүгүнбү же жетилигинби берип жатышканда экинчиси да өлгөн экен. Байгазы Адыл баатыр байкесине кат жазып «Чегиртке, Булан экөө тең өлдү, бирөө өлгөндө келген жок элеңиз, эми экинчиси да өлдү, топурак салып, куран окуп кетесизби?» деп чабарман жөнөтөт.

«Тууган арасына кайра келемби келбеймби, балким чоочун жерде өлүп элимди эми кайра көрбөстүрмүн, бир күндүк жолдон эринип туугандарга топурак салбай кетемби?» деп Адыл баатыр Ат-Башы суусунун жээгинен кайра Тегерек-Кырчынга жанына 3-4 киши ээрчтип жөнөйт. Адыл баатырдын Кашкардагы Жакыпбек Бакдөөлөт менен кат аркылуу

байланышып, көчүп баратканын эл арасындагы жашыруун тыңчылары аркылуу билип калышкан Орусия падышалык аскерлери Жан-Булак капчыгайында андып туруп колго түшүрүшөт.

1868-жылы азыркы Нарын шаарынын ордунда Орусия аскердик гарнизону орноштурулган, ошол аскерлер туткунга алышса керек деп ойлойм. Алматыда генерал менен жолугушасың деп алып жөнөшөт. Адыл баатырды Тегерек-Кырчындан иниси Байгазы Мусаке уулу жана 2-3 жигиттери коштоп Алматыга барышкан экен. Кандай ахыбалда уу беришкени белгисиз, бирок Адыл баатыр өзүн күтүп отурушкандарга келгенде -- «Мага уу берип коюшту окшойт, өңүм кандай болуп турат?» -- деген сөзүн айтып келишкен.

Байгазы Мусаке уулу «Агыңыз ак, кызылыңыз кызыл, кадимкидей элесиз баатыр» -- дептир. Ушундан тез аттанышып Кеминди беттеп жөнөшкөндө кыргыз жерлерине жетпей эле жан бериптир деп уккам, дагы бир айтымда Жан-Булакка жеткенде жан бериптир дегенди да уктым, аныгы кандай болгонун тактай албадым.

Адыл баатырдын сөөгү Кашкарга көчүп баратып конгон, Ат-Башы суусунун жээгиндеги кырда жерге берилип, Ниязбек бийдин тукумдары топурагына эчкинин майын коштуруп чоң күмбөз салдырышкан. Ал күмбөздүн калдыгы азыр да турат.

Өлөөрүндө иниси Байгазыга жана жигиттерине керээзин айткан экен. «Аксур алдымда болуп, найзамды колго алып, кылычымды байланып, калың колду баштап келип Орус менен беттешпей арманда баратам. Адамдарды өлтүрөйүн деген деле эмес элем, намыс деп жүрүп найзамдын учунда, кылычымдын мизинде далай эрдин башы кетти, ошолордун каргышынан кемтукум болуп Суранчыдан башка перзент көрбөй, уулум жаш калды. Көздөгөн оюма жетпей жарыкчылык менен коштошуп турам, Байгазы, Суранчыны сага тапшырдым, сени кудайга тапшырдым!» деп кайран баатыр көз жумган экен.

* * *

Адыл баатыр башына Бактияр деген уста ширетип жасаган туулга кийип, Наркесен деген Кашкар усталары жасаган кылыч байланып, Ормон хандын керээзи боюнча анын күрөөкөсүн кийип жүрүүчү экен жоокерчиликте. Мингени Аксур деген айтылуу тулпар болуп, аны тай кезинде Ормон хан «Тай берди деп таарынба, баралына келгенде сага ылайыктуу ат болот» деп тартуулаган экен.

Бугу уруусунан Алыбай уулу Солтонкул деген 30 000 жылкылуу бай адам Ормон ханга кандайдыр бир себептер менен бир үйүр жылкы тартуулаган экен. Бул кадырлуу адамдын Ормон хан менен алыш-бериш сый мамилеси болгон экен. Аксур ошондо келген жылкылардын ичинде, энесин ээрчип келген тай болуптур. Аксур тулпар Адыл баатырдын

өмүрүндө маанилүү орунду ээлеп, эрөөлдөрдө, жортуулдарда минип жүргөн.

Жөн күндөрү Аксур айылдан алыстабай оттоп, өзгөчө окуя болоорун сезип кээде мамыга өзү келген эстүү болуптур. Баатырдын жалгыз уулу Суранчы болжолу 5-6-7 жаш курагында катуу ооруп, эски кыргыз адаты боюнча, «Жакшы мал жанга аралжы, эң жакшы көргөн жандыгыңды арнап курмандыкка чалсаң уулун аман калышы мүмкүн!» деген табыштардын кеңеши боюнча, аткошчусун Аксурду айдап келүүгө жөнөтүп, өзү ооруган уулунун жанында отурса, Аксур өзү келатканын айтышат. Аткошчусу айдап келгени баратса Аксур өзү келаткан экен. Баатыр баласын көтөрүп эшикке чыкканда Аксур Суранчыны жыттап анан оор күрсүнүп туруп калыптыр.

«Мал болсоң да жакшылык менен жамандыкты тең бөлүшкөн курбум элен, кош бир боорум!» деп башынан кучактап, көкүлүнөн сылап, анан курун мойнуна асып, «Оо кудурети күчтүү жараткан Алла уулумдун жанын калтыра көр!» деп мунажат кылат. Баатырдын буйругу боюнча жигиттери Аксурдун үч бутун бууп, бир бутун бош коюшуп муздап курмандыкка чалышкан экен.

Баатырдын мунажаты кабыл болуп уулу Суранчы ошондон соң айыгып, узак өмүр сүргөн жана жетимиштен ашып сексенге жакын кезинде да күүлүү-күчтүү, көркөмдүү адам болгон. Суранчы бийди өз көздөрү менен көргөн карыялар жана апалар мага Суранчы атанын келбетин, мүнөздөрүн көп эле жолу айтып беришкен. Адыл баатырдын эң улуу небереси Кайып ата Суранчы уулу (1887-1962) чоң атасы Адыл баатыр менен чогуу жоокерчилик заманда бирге жүрүшкөн жигиттеринин өз ооздорунан көп окуяларды көзмө-көз отуруп уккан экен.

Адыл баатырдын жан-жөкөрлөрү, аткошчулары Суранчы бийдин айылында жашашкан. Кайып ата Суранчы уулу чоң атасынын башынан өткөн окуяларын жакшы билүүчү экен, жана тууган арасында кээде дасторкон үстүндө айтчу экен. Өкүнүчтүүсү Кайып ата Суранчы уулунун айткандары кагаз бетине түшүрүлбөй калганы. Адыл баатыр Субан уулунун энеси солто Эшкөжө бий, же Канай бийдин кыздарынан болуп, Адыл баатыр Жангарач бий менен Байтикти таяке дечү экен, жана баласы Суранчы кичирээк кезинде эле куда түшүп Байтик баатыр Канай уулунун кызы Каличага сөйкө салдырган экен.

Адыл баатырдын аялы Акылай апа чоро саягы Келдибек манап Кубат уулунун карындашы же кызы болгон. Акылай апа бир топ жыл төрөбөй жүрүп, анан улуулардын кеңеши боюнча Адыл баатыр көп эл чакырып коноктоп, анан аягында аялы Акылай апа экөө элден бата сурашат. Батанын башында олуя Калыгул Бай уулу болуп «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт, Оо жараткан Алла ушул бата сураган эки пендене жыл айлантпай уул бер, суранабыз өзүңдөн, аты Суранчы болсун!» деп калың эл жапырт бата

беришиптир.

Калың элдин, Калыгул олуянын батасын Мээримдүү жана Ырайымдуу Алла Таала кабыл кылып, жыл айланып Суранчы ата төрөлүптүр. «Мен Байсоорунда төрөлгөм, атымды Калыгул олуя мен төрөлө элек кезде эле Суранчы койгон экен» деп Суранчы бий уул келиндерине, туугандарына айткан экен.

Адыл баатыр уулу Суранчыга «Бийлик да, байлык да колдун кири, экөөнө тең умтулба, калың эл кандай болсо, ошондой жаша!» деп насыкат насаатын айтчу экен.

Суранчы бий атасынын сөздөрүн эсинен чыгарбай өмүр бою бир да шайлоого, кызматка аралашпаптыр. Улуу уулу Кайып ата 18-20 жаш курагында болуш болом деп шайлоого катышаарда, чоң атаңдын сөздөрүн унутпа деп болуштук шайлоого катыштырбай коюптур.

Суранчы бий узун бойлуу кең далы, аксаргыл жүздүү, көздөрү чөйчөктөй, мурду кырдач, каштары коюу, сакалы белине жеткен, басканда түптүз болуп, белине саймалуу күмүш кур тагынып, келбети келишкен көркөмдүү адам болгондугун өз көздөрү менен көрүшкөн Тегерек-Кырчындык аксакалдар жана апалардан далай уккам.

Субан уулу элинин жетекчиси Байгазы ата Мусаке уулу болгон ал кезде. Байгазы узун бойлуу, кишини тике карабай жер карап сүйлөгөн адаты болгон экен. Кишиге тике карап катуу сөз айтса ал киши кырсыкка кабылчу дешет. Жазында бир, күзүндө бир Кара-Талаадан Ак-Кудукка чейинки жерлерден жалпы Субан уулунун атту-баштуулары чогулуп келип жыйын куруп кеңешип турушчу экен Тегерек Кырчында. Ошол жыйындарды Суранчы бий башкарып, кезеги менен сөз берип, көчүү-конуу, жайлоо-кыштоо маселелерин талкуулашчу экен. Талаш-тартыш маселелерди Байгазы ата Мусаке уулу чечип, ал кезде Субан уулу элинин жайлоолору Каратал-Жапырык тоосу жана Соң-Көлдүн түштүк чыгыш жээги Төлөк болуптур. Кыштоолору Караталаа, Тегерек-Кырчын, Баз, Ылайлуу-Суу, Шоро, Ак-Кудук болгон.

Суранчы бий эки аял алып улуусу Калича апа Байтик кызы. Байтик Канай уулу калыңды көп алып, анан кызын узатканда жети төөгө кызынын себин артып шаан-шөкөт менен узаткан экен. Эмне себептен экенин билбейм, элдин айтымында абдан жоомарт, берешен адам болгон дешет, айтор Суранчы атабыз жолуккан адамга таратып жүрүп отуруп азыркы Бишкек шаарынын аймагынан Тегерек-Кырчынга жеткенде жети төөнүн өздөрүн гана айдатып кирген экен, үстүлөрүндөгү дүнүйөлөрдү бүт жолуккандарга таратып жүрүп отуруптур. Калича апа эки кыз төрөгөн экен, биринин аты Саягүл болгон.

Суранчы бийдин кичи аялы Сүйүмкан апа чоро саягынан Келдибек уулу Ысрайыл манаптын кызы. Сүйүмкан апа төрт уул төрөгөн, Кайып, Ырыскул, Алымкул, Маматкул. Суранчы бийдин Алымкул деген уулу үйлөнө турган куракка келген кезде, ооруп өлгөн

дешет, өзү комузчу жигит болуп, күү чыгарчу экен, жана курч мүнөздүү, шайыр болуптур. Кайып, Ырыскул, Маматкул үчөө тең Сталиндик репрессиянын азаптарын тартышкан. Суранчы бийдин бул үч уулунан тараган укум-тукумдары Нарын жана Бишкек шаарларында жашашат. Суранчы бий болжолу 1853-57-жылдары төрөлүп 1930-жылдын аягы же 1931-жылдын башында дүйнөдөн өткөн.

Тегерек-Кырчында Суранчы бийдин дөбөсү деген жыйын өткөргөн дөбө, жана Ылайлуу-Суунун батышында Суранчынын коктусу деген кой кыштаткан жер бар. Кайсы бир жылдары Тегерек-Кырчында кар калың түшкөндүгүнө байланыштуу койлорду Кочкорго кыштатып келгиле деп айдатып жиберсе Долон ашуусунда бир жума кар аралаш борошо катуу болуп койчулардын минген аттары, айдаган малдары бүт тоңуп өлүп, койчулар кайра Тегерек-Кырчыга жөө келишкен экен. «Өзүңөр аман келгениңер жакшы болду, баш аман болсо малдунүйө табылат» дептир Суранчы бий.

Ат-Башыдагы кадимки Чоко баатыр Кайду уулу Суранчынын койлору Долондо бороондо калып кырылганын элден угуп бир короо кой айдатып жеткиздириптир. Ошол Чоко баатыр берген койлорду кышкысын жылымык жер деп Ылайлуу-Суунун батышындагы коктуга такай кыштатчу экен. Ырыскулбек Ниязбек уулунун небереси Чоко Кайду уулу менен Субан Ниязбек уулунун небереси Суранчы Адыл уулу экөө курбалдаш болуп, бала кездеринен эле туугандык ынтымак байланыштары болгон экен.

Орус падышачылык бийлигинин заманында официалдуу кызматта турбаса да Шамен Куттуксейит уулу манаптар арасында таасирдүү адам болгон жана ал киши сыяктуу эле кийин Чоко Кайду уулу да эң кадырлуу адам болгон. 1912-жылы бул жалган дүйнөдөн өткөн Шабдан Жантай уулунун ашын Чоко Кайду уулу башкарган.

Ысык-Көлдөн сарыбагыш уруусун Орус падышалык бийлиги сүрүп чыккандыгына байланыштуу Нарынга көчүп келишкен сарыбагыштар жер бөлүшкөндө сарыбагыш менен саяктын чеги Ак-Кудук деген жерге бир айыл элди кондуруп кароол койдурган дөбө, Адылдын кароол дөбөсү деп аталат.

* * *

Адыл баатырдын башынан өткөргөн окуялардан кыскача:

- 1942-жылы Ормон кыргызга хан көтөрүлгөндөн кийин, Барскоондогу Кокон хандыгынын чебин талкалоодо эрдик көргөзгөн.
- 1847-жылы апрелдеги хан Кенесарынын баскынчылык согушунда бир нече жолу эрөөлгө чыгып, эрдик көргөзгөн.
- 1847-жылдын күзүндө Кокон хандыгынын аскерлери менен Ашмара суусунун боюнда согушка катышып эрдик көргөзгөн.

- 1855-жылдын эрте жазында Ормон хандын айылынан чагалдак уругунан бир адам көлдүн башына сөөк тамырларына барса, минген аты кара баткакта калып, өзү жок. Калыгул олуя анын өлүгүн Түптүн суусунан таап алып көмөт. Чагалдакты бугунун ээн баш боз балдары өлтүрүп сууга салып жиберди дешип, ал үчүн бугунун такабай уругунан ак жылкылуу Байсалдын жылкысын чаап, жекеде сайышка чыккан Эсенкул деген уулун Адыл баатыр өзү же иниси Ыйбак экөөнүн бирөө өлтүрүп кетишкен, жана ошого удаа Балбай Эшкожо уулунун жылкысын чаап кетишкен Субан уулунун балдары.

- 1855-59-жылдарда Ормон хандын кунун кууп уруштарга катышкан жана биринчи урушта жекеге чыгып бир кездешкенде эле каршылашын аттан жыга сайган жана буктурмадан кол салган Койке баатырды өлтүргөн. Издеп жүрүп Мырза баатырды өлтүргөн.

- Болжолу 1860-жылдардан кийин, байыркы бабалары Үчүкө менен Түлкүнүн, алардын жигиттери Атагозу, Чабактын күнүн кууп, Турпан тараптагы Жаңыл мырза чыккан нойгут уруусуна жортуул жасап көп жылкы жана 500 төө алып кайткан жана ушул жортуулда 11-12 жаштардагы 3 бала ала келип, бирин Ормон уулуна, экинчисин Ажы уулуна берип, бирөөнү өзү багып өстүргөн.

- Кыргыз элин, жерин, Орус падышалык бийлигинин баскынынан коргоп калууга аракеттенген, үстөмдүгүнө каршы турган.

Адыл баатыр байыркы көчмөн жоокерлердин эң мыкты сапаттарын көргөзүп Ата-Журтун чет элдерден коргоодо башы канжыгада, каны көөкөрдө жүрүп салгылашып, баскынчыларды найзасынын учу, кылычынын мизи менен тосуп, өлбөс-өчпөс даңктуу элес калтырып, келечек муундарга өрнөк болуучу өмүрдү жашап өттү.

Урматтуу окурман, Адыл баатыр баянын колумдан келишинче жаздым, келечекте тарыхчылар дагы изилдеп толукташат деп ойлойм. 1991-жылдын 31-августунда көтөрүлгөн эгемен кыргыз мамлекеттик туусу акыр-кыяматка чейин желбиреп, эркиндиктин символу болуп турат деп үмүттөнөм. Эзелки кыргыз элибизге өнүгүп өсүүнү каалайм.

Бизди жоктон бар кылып жараткан ааламдардын ээси Аллах Таалага чексиз мактоолор болсун, жана хатем-ул-Анбия азирети Мухаммад Мустафа (С.А.В.) пайгамбарыбызга салават-саламдар болсун.

* * *

Субандын уулу Адыл анык баатыр, эр адам, жүзүндө арыстандын сүрү болгон.

«Мухтасар тарих Кыргызие» Осмонаалы Сыдык уулу.

1913- жыл. Уфа. «Шарк» басмаканасы.

* * *

Субандын уулу Адыл акыйкатта баатыр адам болду, бирок баатырлыгынан пайда көрбөдү.

«Тарих кыргыз шадмания» Осмонаалы Сыдык уулу.

1914- жыл. Уфа. «Шарк» басмаканасы.

* * *

Сарыбагыш кыргызынан атактуу кан ичер манаптын бири Адыл болгон. Жаш кезинен баатырлык кылып, бугу-сарыбагыш согушунда Төрөгелдиге такоол болуп элге кайрат берип, бугу Мырзаны согушта өлтүрүп башын кесип байланган. Үчүкө, Түлкү, Атагозу, Чабактын кунун кубалап, Турпанга барып эл чаап, көп мал, төө алып кайткан.

«Кызыл Кыргыз тарыхы» Белек Солтоноев. 1934-жыл.

Бишкек. «Учкун» концерни, 2-китеп. 67-бет. 1993-жыл.

* * *

Бу чабуулда адегенде жекеге чыгышып, жекесин Адыл ыргыта сайып, жоо качтылап качырып аламан каптап, нечен киши өлтүрүп, казан-аяк, кайчы-тулгаларын кыйратып, күлүн сапыра кууп, мал, дүнүйө-мүлктөн таланып, канча бир кыз-келиндер колго түшүп, кан жүрүп кетти. Ошонун натыйжасында бугулар кайран Ысык-Көлдөн ажырап, калмак жагына оодарылып качышты. Өлгөндөр өлдү, чабылгандар чабылып, малдүнүйөдөн ажырашып, унутулгус окуя менен бүлүндү.

«Кыргыздар» 2-китеп. 41-бет. «Тарых, түпкү аталар» Байымбет Тоголок Молдо.

1920-жыл. Бишкек. 1991-жыл. «Кыргызстан» басмаканасы.

* * *

Эл атасы Ормон хан

Жоого аттанды чыйралып

Тынай, солто кошулуп

Жети миң жоокер жыйналып

Улуу сайдын түзөнү

Кан төгүлүп жаңырды
Текеликтин сеңирге
Душмандын туусу сайылды
Баарың уккун дини ислам
Баш кесилди кылычтан
Кенесары, Ноорузбай
Түпкү атасы Чынгыз хан
Аскер саны жыйырма миң
Ак-Ордолуу тараптан
Кенесары жоо келди
Ноорузбай төрө дөө келди
Кайгы тартып калың журт
Кара сел каптап термелди

Ат жалында баатырлар кармашуусун төрт күндөн бери жүргүзүштү. Ал эми жеке сайышуунун жүрүшүн байкап турган Кенесары хан кылычынан кан тамган, найза сайуу ыкмасынын эбегейсиз баатыры Ноорузбай төрөнү кыргызга каршы үч күн удаалаш чыгарып, кыргыздын үч баатырын Ноорузбай сайып өлтүргөн. Бешинчи күнү жыйырма төрт жаштагы Ноорузбай төрө ат ойнотуп чыга келди. Кошканат миздүү зулпукорун байланып, күрөөкөсүн жамынып, түпөктүү сыр найзасын жерге ура сайып, башындагы Бактияр уста ширетип жасаган туулгасын башынан алып, жалдуу барак Ормон хандын алдына келип, 21 жаштагы Субандын уулу эр Адыл кылычын бооруна кармап, ак батасын сурады. Жалдуу барак Ормон хан колун жайып, Адыл баатырга ак батасын берди. Аксур ат минген эр Адыл Ноорузбай төрө менен Мыкандын суусунун боюндагы жайыкта беттешип турган жери.

Ак көбүк чачып суулуктан
Жаркындуу элес калтырат
Субандын уулу эр Адыл
Беттешкен жоосун качырат
Күрөөкө тонун кийинип
Туу түбүндө билинип

Кайраты ташкан эр Адыл
Карууга найза илинип
Болот калкан, ай балта
Сыр найза сунуп түрүнүп
Ноорубай, Адыл беттешти
Качырып найза сунулуп
Кармашып жаткан шерлерди
Ач ажал аңдыйт сугулуп
Зулпукор мизи жарк этип
Ай балта тийип, тарс этип
Чоюнбаш колдон суурулуп
Саптары сынып карс этип
Ноорубай, Адыл кармашты
Бүктөлүп найза барс этип
Кылычтар колдо карышып
Ай балта менен чабышып
Кабылан экен эр Адыл
Калкандары кагышып

«Казак-кыргыздын чабышы» (каза лыр). Молдо Кылыч. 1903-жыл. «Жаштык жарчысы» июль. 1991-жыл. Бишкек. Басмага берген Бошкой Сатаев.

* * *

Душмандар корккон каарынан
Субандын уулу Адыл кан
Ажынын уулу Абыкан
Кыргыздын баатыр шерлери
Душманга тийген чагылган
Эки баатыр аталаш
Ажынын уулу Абыкан
Ала-Тоонун жолборсу
Субандын уулу Адыл кан

«Казак-кыргыздын чабышы» (казалыр). Молдо Кылыч. 1903-жыл. «Жаштык жарчысы» июль. 1991-жыл. Бишкек. Басмага берген Бошкой Сатаев.

* * *

Кенесары хан кыргыздардын көрүнүктүү манаптарын сыноо үчүн жашыруун жиберген

Булан сынчы Адыл баатырды жогору баалап:

Душманын койдой айдаган,
Тулпарын тушка байлаган.
Жалаң кылыч байланган,
Каары бетине айланган.
Кечээ Коконду айдаган,
Көргөн адам таң калган.

-деген экен.

«Ормон хан». Тарых илимдеринин доктору, профессор Кушбек Усенбаев. «АЛП-ПРЕСС» 1999-жыл.35-бет.

Адыл баатыр бакырып,
Эсенгулдап чакырып.
Аксурдун башын чулгутуп,
Андан алыс чуратып,
Оозунан көбүк буратып,
Алдына туура келгенди
Наркескен менен сулатып
Алмадай башын кулатып
Аксур атты теминип,
Ак жолборстой чамынып,
Ат боорунан кан кылып
Артын калың чаң кылып
Айбалта жанда жаркылдап
Асаба колдо калкылдап
Атадан азыр туулбас
Адыл баатыр арыстанды,
Айып көрбө айтканды
Ак албарсты майлады
Ажалдууну жайлады.

«Сарыбагыш-Бугу салгылашы» (казал-ыр). Алдаш Молдо (Алдаяр Жээнике уулу) 1992-ж. 34-бет.

* * *

Жоокерчилик заманга жараша сырттан басып кирген жоого дайыма даяр турушкан. Жоодон малды-жанды, бей-бечараларды коргоп эр жүрөк азаматтар чыгышкан. Мына ушундай азаматтардын бири айтылуу Адыл баатыр болгон. Ал кишини эл «Ала-Тоонун арыстаны» деп аташкан. Жоо менен беттешкенде байыркы ата расмиси боюнча «Жеке!» деген бир гана сөз эки тарапта тирешип тургандарды тизгин тарттырып аламан ат коюусун токтоткон. Эки жактан эки баатыр беттешип, бирөөнүн өлүмү менен аяктайт. Тобокел! эрөөлгө чыккан баатыр өмүр эмес өлүмгө чыгат. Адыл баатыр жекеге көп чыккан экен.

Уламачы санжырачылардын айтымына караганда Адыл 1826-жылы төрөлгөн дешет. Жаш кезинен баштап эле Нарбото, Төрөгелди, Түлкү баатырлар менен бирге жортуулга чыгып жүргөн экен. Анын эрдиги айрыкча Кенесары менен Ноорузбайдын чабуулунда көзгө көрүнгөн. Адыл баатыр жекеге чыгууда аябай эрдик көрсөттү. Бул маалымат казак Нысанбай ырчынын эскерүүсүндө толук сакталган. Нысанбай ырчы өз көзү менен көрүп, жазып калтырган. Ал кишинин эскерүүсү ыр жана кара сөз түрүндө 1924-жылы алматыдан «Кенесары-Ноорузбай» деген ат менен арабча басылып чыккан. Каалоочулар аны В. И. Ленин атындагы китепканадан таап окуса болот.

Согуш Токмоктун үстү жагында болгон. Эки жактан тең бештен киши «Эр өлгө» чыгып турушкан. Мында Адыл менен беттешкендер аман-соо калышкан эмес. Экинчи тараптан Ноорузбай менен беттешкендердин соо калбаганын баса көрсөтөт. Ноорузбайдын «Ак-Чангы» деген атын өлтүрүшкөндө гана аны Адыл сайып түшүргөн. Ноорузбайды байлап алыш үчүн кыргыздар жабылганда Эржан төрө баш болгон эки жүздөй казак ат коюшуп, Ноорузбайды куткарып кетишет. Адыл казактын «кырк элчисин» да сайып түшүрүп, туткундаган.

Андан кийинки эрдиги сарыбагыш менен бугунун кагылышында бааланды. Ал Аксурду минип, күрөөкө тонду кийип ач арстандай кайсактап, тууларын кандаганда үчөөнүн бирөөнү, эгер колго тийсе үчөөнү тең аябай башын кесүүгө туу алдында ант кылган. Башка качкандарга анчалык тийген жок. Каршылык көрсөтүп жолун торогондорго гана катылды. Ал жоон топ атчандардын арасынан Мырзаны көрдү. Ач айкырыкты салып, топко найза сунду. Топ көп болушса да баатырга такаат кыла алышпай жайыла качышты. Адыл Мырзаны сайып түшүрдү.

«Кыргыздын оң канаты. Тагай бийден тарагандар» Жапар Кенчиев. «Бишкек шамы» 15-июль. 1992-жыл.

Ошол учурда Адылдын колу аламан чабуул коюп калды. Намазбек карбаластап, Койкенин

сөөгүн өнөрө качты. Жоокерлери да башаламан, чакчелекей түшүп чегинди.

Адыл баш болгон баатырлар аларды соңунан сая кууп, эркинче сайып жүрүп отурушту. Чычкан суусунун берки жээгинде колдун артын Өмүр тосуп турган экен. Ал заңкылдап кыйкырып, алдыдагы беш-алты аттын тумшугун кылычы менен шылып чаап ийди. Бирок ээ-жаа бербей, жанталаша качкан көпчүлүктү токтото албады. Бул жортуулда Адылдын жолу болду: ал алды менен Мырзанын айылына капилет кол салып, өзүң кармап алып, башын кестирип, канжыгасына байланып келаткан. Эми эбин таап, Койкени да жайлады.

Сагызгандан сак Муратаалы Балбайдын жоону майтарууга жарамсыз экенин өз көзү менен көргөн соң, жылкысын жигиттерине кууп айдатып алып, эбак эле Каркыра жайлоосун көздөй качып жөнөгөн болчу. Анын соңунан Солтонкул да жер-сууга батпаган жылкысын жортуулчулардан ала качты. Боронбай да алды менен өз жылкысын талатпай, аман сактап калуунун камын көрдү. Намазбек да мурунку күнү атасы Борбуну жылкысы менен кошо көчүрүп ийген. Бирок жылкынын баары аралашып, кымкуут, чаң-тополоң түшүп, Кызыл-Кыя деген ашуулуу аскар белге такалып туруп калышты.

Түздүн кары кетип, белдин кары бузула элек экен. Муратаалынын жылкычылары менен жигиттери канча аракеттенишсе да киши бою күрткүлүү күбүргө чыйыр сала албай коюшту. Акыры, көчтөгүлөрдүн баарынын эси ооп, «Колго түштүмбү?» деп ойлоп, Муратаалынын жүрөгү зырпылдап, опколжуй баштаганда акылды Намазбектин жылкычысы Чырбай тапты. Ал Борбунун жылкысы берки төрөлөрдүкүнөн чыйрагыраак экенин билгендиктен, Муратаалыга кайрылып: «Эмесе, жолду мага бериңиз, аксакал!» деди. «Өтө кой, айланайын» деп, заманасы куурулуп турган бий кубанып кетти.

Баары жабыла айдашып, Борбунун миң жылкысын алдыга өткөзүп ийишти. Чырбай азоо айгырына укурук салып, беш-алты толгоп туруп кое берди. Бери жагын калың жылкы камап турган азоо айгыр укуруктан үркүп, күрткүнү көздөй секирип жөнөдү. Үйүрү да кишенеп кошо кетти, берки жылкылар да дүүлүгүп ээрчип алышты. Укурук соорусуна тийген сайын айгыр нарылап үркүп жүрүп отурду. Ошентип ажалы жок Муратаалы Адылдын капшыра кармай турган кандуу чеңгелине кабылбай кетти.

«Кызыл жалын» Эсенбек Медербекков. Фрунзе шаары. «Кыргызстан» басмасы. 1987-жыл. 83-бет.

* * *

Эртеси согуш эки жактан баатырлардын жекеге чыгып сайышы менен башталган. Мында казак-кыргыздардан бир нече баатырлар сайышышкан. Булардын ичинен бөтөнчө айырмаланганы, казактардын Ноорозбай төрөсү менен Ормондун агасы Субандын уулу Адыл баатырдын сайышы болот. Ноорозбай жыйырма төрткө чыккан, али үйлөнө элек жаш

жигит болуп, өзүнүн найзакерлиги менен өтө даңкталган. Ал Кенесарынын аскерлерине кылыч чабуу, найза сайуу боюнча өнөр үйрөткөн адис катары бааланган. Казак-кыргыз согушунда анын найзаны эки колдоп сайганын эч ким көргөн эмес. Ушундай казактын атактуу баатыры Ноорузбайга кыргыздан Адыл чыгып, экөө бир нече найза сындырышып, жеңише албай кетишкен. Бул дагы кыргыздардын арасында Ноорузбайдан эч кем калбаган баатыр бар экендигин далилдеп, кыргыздарга күч кошкон.

«Ормон хан баяны» Рыскул Жолдошев. «Аалам»кулжа (июнь) айы. 1992-жыл.

* * *

«Аллоху акбар, Кызыр жылоолосун» деген бата үнүнө удаа, Аксур жебедей учуп топтон суурулду. Туулга, соотчон Адыл баатыр оң колдоп найза суна майданга сызды. Казак тараптан үчүнчү ирээт кызыл ооз аргымакты аргыта Ноорузбай сол колдоп найза суна кыргыз эренине каршы ат койду. Сунулган найза учтарынан жел ышкыра, тулпарлар жебедей сызып, эки эрен көз ирмебей бири-бирине өлүм багыштап баратышат. Көз ирмем... Күч менен урулган найзалар тоскон калканга уруна, аттар очорула оңолуп, эки эрен кайкып чыга тизгинди тез жыйып, кайрадан найза суна бири-бирине жаалдана каршы чыгышты. Көз ирмебей найза урган эрдик күчтөрү, сунулган найзага илгиртпей калкан тоскон сезгич чеберликтери бирдей эки баатырдын талуу жерлерин мээлеп урган найзалары калканга уруна, аттар кош аяктап очорула оңолуп, кайра кайрылышкан эрендер үчүнчү ирет беттешкенде найзалар чорт сынып, кылычташууга өтүштү. Бири-бири шилтеген кылычтарын тосо урушуп, өңүт талаша эки баатыр чай кайнамча кылычташып алыша албай турганда: «Абылай, Абылай,... Кенесары, Кенесары...» деген ураан менен казак тарап чабуул баштады. Кыргыздар каршы ат коюп, майдан кандуу аламанга өттү.

«Хан Ормон» Жапаркул Токтоналиев. Тарыхий роман. 1-китеп. Бишкек. «Кыргызстан» басма үйү. 2000-жыл. 253-бет.

* * *

Байыркы көчмөн жоокерлер,
Кыргызды кыргыз эл кылган.
Ат үстүндө дүйнө кезип,
Ала-Тоо мекен жер кылган.
Добулбас кагып, найза ыргап,
Кыргыздар кырылаарда миң ирекет.
Үзүлгөндү улаган, чачылганды кураган,
Эзелки эрендерге миң ыракмат.

Улуу көчмөн доордун,
Унутулгус уулдарын
Урматтайлы билип баркын,
Уюткулуу кыргыз калкым.

Эзелки кыргыз элимдин,
Намыска туулган берени,
Эскерип жаздым бул ырды,
Адыл баатыр эренди.

Боз улан кезде атанган,
Ала-Тоонун арыстан.
Атадан калган жер үчүн,
Душмандар менен согушкан.

Ак мөңгү, көк муз жамынып,
Ала-Тоодон кар кетпес.
Ак калпак кыргыз барында,
Адыл баатыр аты өчпөс.

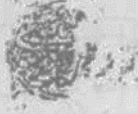
Карагай найза колго алып,
Наркескен кылыч байланып.
Аксурду минген караанын,
Ак шумкардай айланып.

Суук төрдүн бүркүтүндөй,
Сүрүнө пенде даабаган.
Жеке сайыш эрөөлдөрдө,
Беттешкен аман калбаган.

Найзандын учу менен,
Атыңды Ала-Тоого жазып кеттиң.
Кылычындын мизи менен,
Белгинди аска-зоого коюп өттүң.

Кыр кырда жүргөн кыргыздын,
Кырааны элең кайран эр.
Урпактарга дем берүүчү,
Урааны болуп келе гөр!

بولورغون ايمسون ايلونينك جعفرانده دنيوان الماطي لاشو ايمون ادا قىلغوجى
 اللوغوز غرض قىلان كىم بىش نياز بىك بلا سهار قىل بىك كىم لار دىن حاجى غىزىل قىلغوز
 بىستىف باكاند كوردان كوسا سىلام قىلان بىز لارا اقا پادشاه نىشك كىنك چىلكىدە كىنك دوشىكە مېز بىر نىشك
 بولامىز بىز بىز لار بىز اقا پادشاه نىشك بىلا سىمىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 كوردان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 قالد بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 دور دىب ايشىك كوردان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 كىن بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 نىشك بولورمىز بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 بولامىز بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان
 بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان بىز قىلان

۱۲۷۸

چىزارى اىل بىر بىك

Ырыскулбек Ниязбек уулу, Ажы Ниязбек уулу, Адыл Су-
 бан уулу, Калыгул Аалыбек уулунун Г. А. Колпаковскийге
 1861-ж. 15 сентябрда Омбуга жеткен каты.
 (ЦГА Каз. Респ. Ф. 3. Оп. 1. Д. 484. л. 7.)

